

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Bakalářská práce

Jiří Smlsal

Les pozdního středověku ve světle literárních pramenů

The Forest in the Late Middle Ages in the Light of Literary Sources

Praha 2015

Vedoucí práce: PhDr. Blanka Zilynská, Ph. D.

Poděkování

Děkuji PhDr. Blance Zilynské Ph. D. za cenné připomínky a za trpělivé vedení bakalářské práce. Za pomoc s korekturami děkuji Bc. Marianně Borůvkové.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia nebo k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne

.....

Jméno a příjmení

Abstrakt

Bakalářská práce se zabývá obrazem lesa v středověkých literárních pramenech. Popisuje zobrazování lesa v různých typech pramenů: v exemplech, rytířských románech, cestopisech a kronikách. Zaměřuje se na motivy lesa využívané ve středověké literatuře: les jako poušť, hranice a místo skrytí, lesa jako *locus amoenus* i jako pozemkový majetek. Les je konstruován na základě dichotomie *natura versus cultura* jako oblast přírody, protiklad civilizované oblasti. Negativní obraz lesa je pojednáván z hlediska jeho funkce v literárním textu. Do lesního prostředí je v rámci literárního textu zasazeno společensky nepřijatelné chování, protiklad lesa a města slouží k zdůraznění kulturně sankciovaných norem.

Klíčová slova:

les, středověk, literatura, imaginace

Abstract

The bachelor thesis deals with the depiction of the forest in medieval literary sources. It focuses on depiction of the forest in different types of sources: exempla, medieval romances, books of travels, chronicles. It focuses on literary motifs of the forest: the forest as desert, border and hiding place, forest as *locus amoenus* and landed property. The social construction of the forest is based on dichotomy *cultura versus natura*. The forest as a domain of nature represents the counterpart of the world of civilization. The bachelor thesis discusses the forest in terms of its function in literary text. The socially unacceptable actions are set in the forest. The dichotomy between town and forest is used to illustrate cultural norms.

Keywords:

forest, Middle Ages, literature, imagination

Obsah

Seznam použitých zkratek:	7
1. Úvod	8
2. Hospodářské využívání lesa ve středověku	13
3. Les a exempla.....	23
4. Obraz lesa v rytířských románech	35
4.1 Tristram a Izalda.....	35
4.2 Staročeské rytířské romány	40
5.Obraz lesa ve středověkých cestopisech.....	50
5.1 Staročeské cestopisy	50
5.2 Hodoporicon.....	57
5.3 Fiktivní cestopisy.....	62
6. Les ve Snáři Vavřince z Březové	67
7.Obraz lesa v středověkých českých kronikách	69
8. Závěr	79
Seznam použité literatury	83
Přílohy:	89

Seznam použitých zkratek

Ač. – Archiv český

FRB – Fontes rerum bohemicarum

1. Úvod

Les byl neodmyslitelnou součástí života středověkých lidí. Určoval tvář krajiny, pod vlivem lidské činnosti však sám podléhal změnám a postupně ho ubývalo. Byl nedílnou součástí rolnického hospodářství a do značné míry určoval horizont středověkých vesničanů. Představoval zdroj nepostradatelných surovin (dřeva, medu, vosku i kožešin) a rozmanitých způsobů obživy, závisel na něm nejen provoz řemesel, ale i celá tehdejší ekonomika. Byl také součástí světa aristokracie, v rovině každodennosti jako místo privilegovaného loveckého sportu a v symbolické rovině jako prostor rytířských dobrodružství. Lesy zaujímaly významné místo ve středověké imaginaci. Na rozdíl od jiných objektů historického bádání, které historici promítají do minulosti (jako jsou národ či stát), středověcí lidé o lese skutečně psali a přemýšleli. Domnívám se, že obraz lesa, který vytvořili, do značné míry určuje i dnešní nahlížení na celou epochu středověku.

Existuje více nahlížení na vnímání lesa středověkými lidmi. Zejména práce zaměřené na dějiny mentalit zdůrazňují negativní charakteristiky přisuzované lesu a jejich význam pro středověkou imaginaci, přestože nepodceňují důležitost lesa pro středověké hospodářství.¹ S pojetím lesa jako potenciálně nebezpečného neosvojeného prostoru polemizují zejména T. Klimek a J. Woitsch. Lesnickou historiografii shrnuje J. Woitsch v článku *Problematika dějin lesa a lesnictví v současné historiografii*.² Dosavadní bádání je podle něj poznamenáno romantizujícím náhledem na les. Své teze opírá zejména o prameny hospodářských dějin, archeologické nebo etnografické prameny. T. Klimek čerpal také z českých kronik raného a vrcholného středověku, podle názoru M. Nejedlého však opominul specifika literárních pramenů. Pro ověření nebo korekci těchto poznatků jsem se rozhodl rozšířit pramennou základnu k poznání lesa o jiné druhy literárních pramenů a zahrnout i prameny z 15. století.

Základní empirické informace o stavu středověkých lesů čerpám z práce J. Nožičky,³ z novějších studií jsou přínosné zejména práce J. Woitsche,⁴ který se zabývá technologií hospodářského využívání lesa. Tématem lesa jako hospodářského prostoru a předmětu majetkových sporů se zabývá také studie W. Rösenera *Der Wald als Wirtschaftsfaktor und*

¹ Např. LE GOFF, Jacques: *Kultura středověké Evropy*. Praha, 2005, s. 184 – 186.

² WOITSCH, Jiří: Dějiny lesa a lesnictví: variabilita přístupů a současné hlavní badatelské směry. In: *Hospodářské dějiny. = Economic history*. Praha, č. 2, (2010), s. 199 – 226.

³ NOŽIČKA, Josef: *Přehled vývoje našich lesů*. Praha, 1957.

⁴ WOITSCH, Jiří: *K hospodářskému využití lesa v raném novověku. „Lesní řemesla“ v 17. a 18. století*. Disertační práce. Univerzita Karlova v Praze. Praha, 2009.

Konfliktfeld in der Gesellschaft des Hoch- und Spätmittelalters.⁵ Jedinou ucelenou monografií, která se věnuje středověkým lesům z hlediska vývoje, druhové skladby, forem vlastnictví, způsobu exploatace i místa ve středověké kultuře, představuje kniha R. Bechmanna *Des arbres et des hommes : la forêt au Moyen Âge*.⁶ Z Bechmannových hypotéz vychází také J. Woitsch, který je představuje v pamfletickém článku *Les živitel, člověk strašpytel?*⁷ a v polemické studii *Člověk a les v dějinách*.⁸ Z Bechmanna čerpá také T. Klimek, který se zaměřuje na zobrazování lesa v české středověké literatuře.⁹ Práce Klimka a Woitsche pro mé badání představují základní referenční bod, čerpám z nich v empirické rovině a v rovině interpretační se kriticky vztahuji k jejich závěrům. Cenné jsou také informace, které k českým lesům v 15. století nashromáždil J. Macek,¹⁰ jenž na základě listinných i literárních pramenů vykreslil komplexní obraz lesa Jagellonské doby. Macek se zabýval také otázkou vztahu středověkých lidí k přírodě.¹¹ Tohoto problému se dotýká také kniha F. Šmahela věnovaná divým lidem.¹²

Studie o zobrazování lesa ve středověké literatuře jsou méně početné. Základní prací pro orientaci a zacházení se středověkou literaturou představuje dílo J. Vilíkovského *Písemnictví českého středověku*.¹³ Důležitý zdroj i metodickou inspiraci jsem našel zejména v knize C. Saunders *The Forest of the Medieval Romance*,¹⁴ která se zabývá rolí lesa ve středověkých rytířských románech. Na rytířské romány Chretiéna de Troye nahlíží inspirujícím způsobem z hlediska historické antropologie J. Le Goff.¹⁵ Zajímavý pohled na tento typ pramene nabízí práce A. Lorda *The Singer of Tales*,¹⁶ která se zabývá (nejen) středověkou orální kulturou a vypravěčskou tradicí. Vzhledem k charakteru tématu i pramenů bylo nutné přihlednout také k poznatkům z oblasti folkloristiky. Vztahem folklóru a

⁵ RÖSENER, Werner: *Der Wald als Wirtschaftsfaktor und Konfliktfeld in der Gesellschaft des Hoch- und Spätmittelalters*. In: Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, Heft I, 55.(2007). S. 14 – 31.

⁶ Práci cituji v jejím anglickém vydání: BECHMANN, Roland: *Trees and Man. The Forest in the Middle Ages*. New York, 1990.

⁷ WOITSCH, Jiří: Les živitel, člověk strašpytel. Strach z lesa ve středověku a raném novověku. In: *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue*. 28, č. 11, (2006). s. 30 – 33.

⁸ WOITSCH, Jiří: Člověk a les v dějinách. Ambiciózní teorie versus realita. In: STORCHOVÁ, Lucie: *Conditio humana – konstanta či historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*. Praha, 2007. s. 173 – 186.

⁹ KLIMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku*. Praha, 2014.

¹⁰ MACEK, Josef: *Jagellonský věk I. Hospodářská základna a královská moc*. Praha, 1992.

¹¹ MACEK, J.: Vnímání přírodních krás v českých zemích pozdního středověku. In: *Český časopis historický*, č. 2, (1997) s. 289-314.

¹² ŠMAHEL, František: *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*. Praha, 2012.

¹³ VILÍKOVSKÝ, Jan: *Písemnictví českého středověku*. Praha, 1948.

¹⁴ SAUNDERS, Corrine J.: *The Forest of Medieval Romance: Avernus, Brociliande, Avernus*. Cambridge, 1993.

¹⁵ LE GOFF, Jacques: *Středověká imaginace*. Praha, 1998.

¹⁶ LORD, Albert B.: *The Singer of Tales*. Cambridge, 2000.

středověké literatury se na příkladu exempla zabývá D. Simonides.¹⁷ Základní informace o exemplech jsou obsaženy v úvodní studii sbírky *Nejstarší české pohádky*,¹⁸ kterou sepsal K. Dvořák, jehož *Soupis staročeských exempel*¹⁹ představuje nedocenitelnou pomůcku pro práci s tímto typem pramene. Z folkloristického a antropologického hlediska zkoumá les také Václav Hubinger, ve své studii *Svět za ohradou*²⁰ se zabývá členěním prostoru ve folklórní naraci a dichotomií cultura versus natura, kterou pojímám ve své práci jako základní výkladový model. Stejné téma v kontextu středověké literatury pojednává také Joep Leersen.²¹

V úvodní kapitole se zaměřím na hospodářské využívání lesa ve středověku. Nejdříve stručně nastíním obecné způsoby lesního hospodaření a podobu lesů ve středověkých Čechách. Další část kapitoly tvoří představení lesních řemesel a stručný popis jejich technologie. Největší prostor je v textu věnován uhlířství, jakožto co do významu i pramenné základny nejdůležitějšímu z lesních řemesel. Tato kapitola má převážně kompilační charakter.

Druhá kapitola *Les a exempla* je věnovaná obrazu lesa v českých středověkých exemplech. Pramennou základnu zde představují zejména staročeská *Gesta Romanorum*. Na příkladu exempel doložím prostupnost lidové a učené kultury ve vztahu k lesu, polemizují tak s teorií demonizace lesa R. Bechmanna, z které vychází ve svém výzkumu i J. Woitsch.

Jedním z nejdůležitějších pramenů pro poznání chápání lesa ve středověké imaginaci jsou bezpochyby rytířské romány, ve kterých hraje les nezastupitelnou roli. V české historiografii bylo však toto téma dosud opomíjeno. Ve třetí kapitole *Obraz lesa v rytířských románech* se proto zaměřím na způsob zobrazování lesa v rytířských románech českého středověku. Nejdříve detailně rozeberu dílo *Tristram a Izalda*, v další kapitole se zaměřím na motiv lesa v ostatních rytířských románech. Pramennou základnu této kapitoly představují romány ze *Sborníku hraběte Baworovského: Kronika o Bruncvíkovi, Arnošt, Píseň o Jětrichovi Berúnském, Tandariáš a Floribella*. Dále využívám staročeské zpracování *Tristrama a Izaldy* a prozaickou *Alexandreidu*. Mezi středověké rytířské romány jsem zařadil také *Kroniku o Rohovém Sayfrydovi*, český překlad německého originálu z roku 1530 sice vyšel až v roce 1615, dílo je svým duchem zcela středověké. Domnívám se, že lesní prostředí hraje nejvýraznější roli v staročeském *Tristramovi*, z tohoto důvodu je dílo

¹⁷ SIMONIDES, Dorota. Středověké exemplum a současný folklor. In: *Národopisná revue* 19, č. 4 (2009), s. 256.

¹⁸ DVOŘÁK, Karel: *Nejstarší české pohádky*. Praha, 2011.

¹⁹ DVOŘÁK, Karel: *Soupis staročeských exempel. Index exemplorum paleobohemicorum*. Praha, 1978.

²⁰ HUBINGER, Václav. Svět za ohradou. In: *Český lid*, č. 78, 1991. s. 1 – 12.

²¹ LEERSEN, Joep: Wildness, Wilderness, and Ireland: Medieval and Early-Modern Pattern in the Demarcation of Civility. In: *Journal of the History of Ideas*. Vol. 56, No. 1 (1955). s. 25 – 39.

věnována samostatná kapitola. Motiv lesa je obdobným způsobem využíván ve většině děl staročeské rytířské literatury. Les se neobjevuje v *Kronice o Štilfrídovi*, která popisuje sérii turnajů, a v *Kronice o Apollónovi*, jejíž děj se z větší části odehrává na moři. Zanedbatelnou roli hraje les také ve veršované *Alexandreidě*.

V dalším úseku bakalářské práce se zaměřím na obraz lesa v českých středověkých cestopisech. Kapitola *Obraz lesa v středověkých cestopisech* je rozdělena na tři části. První část čtvrté kapitoly je věnována staročeským cestopisům popisujícím cesty za hranice Čech. Je založena na relacích účastníků českých diplomatických misí po evropských královských dvorech: Václava Šaška z Bírkova, Gabriela Tetzela a panoše Jaroslava. K nim připojuji díla cestovatelů, kteří putovali do Svaté země: Martina Kabátníka a Jan Hasištejnského z Lobkovic. V druhé části kapitoly se zabývám cestopisem, který popisuje vnitrozemí Čech: *Hodoporiconem* Johannea Butzbacha. Závěrečná část je věnována zobrazování lesa ve fiktivních cestopisech. Pramennou základnu zde tvoří staročeské překlady dvou celoevropsky rozšířených cestopisů: *Milionu* Marka Póla a *Knihy úžasných putování* tak řečeného Mandevilla.

V třetí podkapitole se věnuji českým středověkým kronikám 14. a 15. století. Jako základní pramen ke studiu lesa ve středověké kultuře využil kroniky J. Klimek. Své teze staví zejména na rozboru *Kosmovy kroniky* a na jejím srovnání se *Zbraslavskou kronikou* Petra Žitavského. Pracuje také s *Kronikou Františka Pražského*, *Kronikou pražského kostela Beneše Krabice z Weitmile*, *Vita Caroli* a *Žďárskou kronikou* Jindřicha Řezbáře. Ve snaze ověřit a doplnit Klimkovy teze jsem prostudoval všechny výše zmíněné kroniky ze 14. století. Pramennou základnu této kapitoly dále rozšiřuji o *Dalimilovu kroniku*, *Kroniku českou* Přibíka Pulkavy z Radenína, kroniku Jana Marignoly a Bartoška z Drahonic a o *Husitskou kroniku* Vavřince z Březové. Motiv lesa se nevyskytuje v *Neplachově kronice* a kromě jedné pasáže ani ve *Starých českých letopisech*. Latinsky psané kroniky cituji, s ohledem na čtenářský komfort, v českém překladu podle edice M. Bláhové.²² Citaci z latinského textu pak zařazuji do citačního údaje.

Cílem práce je popsat obraz lesa, jak jej zprostředkovávají literární prameny pozdního středověku. Při zpracování dané problematiky však vyvstává řada dílčích otázek. Je role lesa ve všech literárních dílech stejná, nebo se liší v závislosti na různých typech pramenů? Má představa temného a nebezpečného lesa oporu v pramenech? Pokud ano, jakou roli plnila v rámci literárního textu? Shodovala se s reálným stavem středověké krajiny? Je možné na základě literárních pramenů rekonstruovat postavení lesa ve středověké imaginaci? Shodoval

²² BLÁHOVÁ, Marie – PAVEL, Jakub – ZACHOVÁ, Jana (eds.): *Kroniky doby Karla IV.* Praha, 1987.

se literární obraz lesa s běžnou zkušeností nebo je jen pouhým konstruktem, který se neslučoval se skutečným vnímáním lesa ve středověku? Pro zodpovězení těchto otázek je nutné přihlédnout k poznatkům literární vědy, antropologie či folkloristiky. K vybraným pramenům proto přistupuji z pozic historické antropologie, která všem těmto přístupům poskytuje vhodný zastřešující rámec.

2. Hospodářské využívání lesa ve středověku

V životě předmoderních lidí hrály lesy nenahraditelnou roli. Lesní plochy všeho druhu a každé velikosti představovaly významný hospodářský prostor. Poskytovaly zdroj životně důležitého paliva a hlavního stavebního i výrobního materiálu. Bytostnou potřebu dřeva vyjadřuje slovenské přísloví: „bez dřeva horšie jako bez chleba“.²³ Tato zkušenost platila pro slovenské sedláky na prahu dvacátého století, stejně jako pro středověké měšťany. Například satirická *Frantova práva*, žertovné regule fiktivního cechu rozmařilců, obsahovala celé tři články, které nabádaly k zanedbávání přípravy dřeva na zimu: „toto nejpilněji pomněte, a to pod pokutú X liber vosku, aby sobě žádný nejednal dřev za času, než tepruv v zimě, kdy vám bude potřebie.“²⁴

Dřevo bylo nezbytné pro každodenní obživu i pro provoz celých průmyslových odvětví. Jednalo se o zdánlivě nevyčerpatelnou surovinu a metody jejího získávání a zpracování proto byly velmi extensivní. Les, původně všudypřítomný, pozvolna ustupoval lidské činnosti. V pozdním středověku se již v některých evropských regionech silně projevil následky odlesnění. Hodnota lesa se zvyšovala, stal se cenným pozemkovým majetkem a předmětem mnoha sporů. Dřeva ubývalo také ve středověkých Čechách, zejména v důsledku rozmachu hornictví. Dokladem o změně ve vnímání lesa jsou první dochované lesní řády, články o ochraně lesů v *Maiestas Carolina* a tzv. chebský lesní řád. Lesa již nebyl nadbytek, lidé si poprvé uvědomili nutnost legislativních opatření k jeho ochraně.

Systematická lesnická péče přesto neexistovala. Hlavní a jedinou metodou při kácení dřeva byla tzv. toulavá seč. Dřevorubec nepostupoval systematicky, neurčoval k vykácení vybrané lesní úseky, ale vybíral si konkrétní stromy, které se hodily k jeho záměrům. Stejně tak neexistovala metodická péče o obnovu lesa. Plošná pasečná seč a spolu s ní i úsilí o reprodukci lesa se objevují až na prahu raného novověku. I v tomto případě se však ještě nejednalo o umělé vysazování, obrodný proces zajistila sama příroda. Při větším kácení se na mýtině ponechal nejméně jeden vzrostlý strom, tzv. výstavek, který měl zajistit další reprodukci lesa, tato metoda je ovšem pramenně doložena až na konci 15. století.²⁵ Těžba dřeva se soustředila do zimních měsíců, kdy má dřevo v důsledku vyschnutí mízy ideální vlastnosti. Dřevorubce limitovaly také jejich technické možnosti. Jejich hlavním nástrojem byla sekyra, pila se pro kácení stromů nepoužívala. Hluboko do novověku zůstávala

²³ SMETÁNKA, Zdeněk: *Legenda o Ostojoji. Archeologie obyčejného života*. Praha, 2004, s. 24.

²⁴ Frantovy práva. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/fa7d2291-78b8-4335-b0de-33b82fb30055/plny-text/s-aparatem/folio/6r> 30.1. 2015

²⁵ Viz Archiv český, č. 17, s. 447.

prestižním nástrojem využívaným spíše tesaři než lesními dělníky.²⁶ Ke kácení byly určeny tedy mladší stromky, pokácet mohutné kmeny by bylo příliš obtížné. Tyto limitace se samozřejmě odrazily i ve fyzické podobě lesa. Při práci se sekerou se dřevorubec neohýbal, sekal do kmene ve výši pasu. Pařezy stromů poražených sekerou tak byly mnohem vyšší než pařezy stromů pořezaných pilou. Vysoké pařezy byly náchylnější k rozkladu, trouchnivé kmeny²⁷ roztroušené po středověkých lesích označoval výraz krč.²⁸ Slovo pařez také původně značilo kmen zbavený větví.²⁹ Ořezáváním větví se získávalo zátopové dřevo. Na středověkých iluminacích jsou stromy běžně zobrazovány s pahýly po usekaných nižších větvích. Středověké lesy, alespoň ty v blízkosti sídelních oblastí, byly proto zřejmě v důsledku ořezávání větví i pastvy dobytka poměrně prosvětlené. Lidská činnost také ovlivnila druhovou skladbu lesa, do níž ve větší míře pronikly lidmi preferované rychle zmlazující světlo milné druhy s tvrdým dřevem a velkou výhřevností jako habr či jasan.³⁰ Do fyzické podoby lesa se jistě promítl rozdílný stupeň ochrany a chování jejich vlastníka. Královské a vrchnostenské lesy vyhrazené pro lov byly jistě v lepším stavu než intenzivně exploatované městské či poddanské lesy. Důležité byly také geografické rozdíly, vzhled lužních lesů či pohraničních hvozdů téměř nedotčených lidskou činností, královských loveckých revírů a jiných větších lesních celků se jistě lišil od lesů a hájků v blízkosti sídelních oblastí.

Součástí hospodářského zázemí každé vesnice byl příloh, prostor na rozmezí lesa a obdělávané půdy. Tento pás polí, která ležela ladem a pomalu zarůstala lesem, se ve středověkých pramenech objevuje pod názvem chrastina. Půda dočasně zarůstala náletovými dřevinami a rychle zmlazujícími stromy, např. habry. Příloh sloužil jako hlavní zdroj palivového dříví a tyčoviny.³¹ Z rychle obrázejících stromků se vyráběly zemědělské nástroje, vhodné větve byly do potřebné podoby často upravovány ještě, když rostly na stromě. Příloh také poskytoval pastvu pro dobytek,³² který zároveň hnojl odpočívající polnosti a zabraňoval jejich definitivnímu zalesnění. Lesní pastva představovala hlavní způsob obstarávání potravy pro stáda dobytka a prasat. Hodnota lesa se dokonce určovala podle výnosu žaludů a koruny

²⁶ BECHMANN, Roland: *Trees and Man. The Forest in the Middle Ages*. New York, 1990, p. 70.

²⁷ S trouchnivějšími kmeny je spjat prašivec, divotvorný had vyskytující se v českých pověstech. I v tomto případě cítíme zřetelnou návaznost na starší tradice. V trouchnivých kmenech lip sídlil podle Pavla Židka nestvořný had tiliacus.

²⁸ NĚMEC, Igor (ed.): *Dědictví řeči*. Praha, 1986, s. 22.

²⁹ Ibid., s. 20.

³⁰ WOITSCH, Jiří: *K hospodářskému využití lesa v raném novověku. „Lesní řemesla“ v 17. a 18. století*. Disertační práce. Univerzita Karlova v Praze. Praha, 2009, s. 63.

³¹ SMETÁNKA, Zdeněk. *Legenda o Ostojoři. Archeologie obyčejného života*. Praha, 2004, s. 73.

³² Ibid., s. 76.

dubů a buků byly ořezávány a upravovány tak, aby se docílilo co největší úrody.³³ Pastevní lesy v nížinách převažovaly. Minimálně na konci 15. století byla pastva v zájmu zachování lesa regulována a majitelé dobytka museli hajnému nebo vrchnosti odvádět poplatek úměrný velikosti stáda.³⁴ Stejně jako polodivoká prasata, která se v něm pásla, i les byl částečně kultivovaným prostorem, průsečíkem divočiny a lidské činnosti.

Lesy se ve středověké literatuře vyskytují ve vztahu k horám. V některých případech oba pojmy splývají, lesy jsou ztotožňovány s horami. Středověká krajina byla skutečně typická vysokou mírou odlesnění. Ve vrcholném středověku se dotvořila sídelní síť a prostor pro větší lesní celky zbyl pouze na periferii, v oblastech, kde byly ztížené podmínky pro obdělávání zemědělské půdy. Šlo především o zemědělsky málo využívané, neúrodné oblasti, zejména o horské a kopcovité regiony, případně o jakékoliv terénní nerovnosti a půdy nevhodné pro orbu. Lesní porosty se však zdaleka neomezovaly pouze na hory. Mimo přímé zemědělské využití spadaly královské lovecké revíry, např. královský hvozď na Křivoklátsku. Rozsáhlé lesní celky se nacházely i v blízkosti Prahy, např. les Vindrholec. Neopominutelné byly loučeňské lesy mezi Nymburkem a Jičínem, les Království u Hradce Králové³⁵ či lesy v Posázaví (zde ovšem většinu postupně pohltily kutnohorské doly a mincovny). Hustými lesy byly porostlé horní toky obou Bečev.³⁶ Mezi zalesněné oblasti patřila také říční údolí a podmáčené a bažinaté oblasti.³⁷ Častý význam toponyma „Ostrov“ neodkazuje na říční ostrovy, ale právě na sídelní enklávy v bažinatých zalesněných oblastech.³⁸ V sídelních oblastech lesy ustoupily polím. Místo souvislých lesních celků tak v krajině dominovala členitá směs polí a rozsahem spíše malých, intenzivně obhospodařovaných lesů. Tento obraz potvrzuje i listinný materiál. Pro ilustraci: v urbáři Pardubického a Kunětickohorského panství je vyjmenováno na 47 lesů různé velikosti a účelu. Většina těchto lesů měla vlastní jméno. V největším z nich, v lese Křivci, bylo možné lovit po 4 dny.³⁹

Les představoval nezbytný doplňkový hospodářský prostor. To platí jak v mikroekonomickém ohledu na úrovni jednotlivých usedlostí či vesnic, tak v makroekonomickém měřítku. Dostatek lesů byl nezbytný pro život království. Ve skandinávském prostředí byl vypracován koncept tzv. utmark. Jedná se o marginální území

³³ RÖSENER, Werner: *Der Wald als Wirtschaftsfaktor und Konfliktfeld in der Gesellschaft des Hoch- und Spätmittelalters*. In: Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, Heft I, 55.(2007), S. 24.

³⁴ Viz např. Archiv český, č. 17, s. 366.

³⁵ MACEK, Josef: *Jagellonský věk I. Hospodářská základna a královská moc*. Praha, 1992, s. 21.

³⁶ Ibid.

³⁷ BECHMANN, Roland: *Trees and Man. The Forest in the Middle Ages*. New York, 1990, p. 37.

³⁸ NĚMEC, Igor: *Dědictví řeči*. Praha, 1986, s. 28.

³⁹ Archiv český č. 17, s. 446 – 449.

mimo obydlenou oblast, která však byla podstatná pro fungování většinové společnosti, např. kvůli zásobování surovinami. Podobnou roli plnil na lokální úrovni les, okrajová oblast, bez níž by však nemohly fungovat klíčové oblasti hospodářského života.⁴⁰ Do lesů se vydávaly řady lidí, aby dobývaly jeho produkty nebo zde provozovaly některé z mnoha z lesních řemesel. Středověké lesy tak byly výrazně zabydlenější než dnešní.⁴¹ Lesy nebyly pouze místem aristokratické zábavy nebo útočištěm lupičů, ale také každodenním pracovištěm. Také ve středověké literatuře jsou lesy domovem nejen poustevníků a loupežníků, ale také umouněných uhlířů a dalších řemeslníků, kteří žili v lese nebo na jeho okraji.

Podle P. Burka nevytvořili lesní řemeslníci ve střední a západní Evropě vlastní specifickou kulturu tak jako dřevorubci⁴² a uhlíři ve východní Evropě.⁴³ Jednalo se o komunity žijící na okraji společnosti i sídelního prostoru, které vzbuzovaly podezření. Uhlířské řemeslo se dědilo z otce na syna.⁴⁴ Uhlířské rodiny byly obvykle endogamní, což bylo důsledkem nejen sociální, ale i prostorové exkluze. Vznikaly celé uhlířské osady, uhlíři byli navíc nuceni strávit většinu času na místě svého pracoviště.⁴⁵ Vzhledem k značné spotřebě dřeva byli nuceni stěhovat se z polesí do polesí a periodicky se vracet na místa starých uhlířů. V českém prostředí se jednalo převážně o německy mluvící osoby. Uhlíři totiž do Čech zřejmě přicházeli z německých zemí v rámci kolonizace českého vnitrozemí a rozmachu důlní činnosti v Kutné Hoře, Železných horách a na Vysočině. Uhlířská výroba se tedy koncentrovala zejména v povodí Sázavy a Doubravy.⁴⁶ Do hornických oblastí tedy uhlíři přicházeli jako vítaní odborníci. Z tohoto důvodu nemůžeme na kutnohorské uhlíře aplikovat tezi P. Burka o sociální inferioritě uhlířů. Uhlíři byli nadáni řadou výsad, nejstarší privilegia uhlířské obci udělil Václav II., další králové (Jan Lucemburský, Václav IV., Jiří z Poděbrad) je opětovně potvrzovali.⁴⁷ Status uhlířů se lišil od postavení ostatních poddaných, měli větší osobní svobodu i ekonomické úlevy. Mimo jiné byli osvobozeni od daní, vytěžené dřevo směli zaplatit až z výtěžku za prodané uhlí, mohli zatknout své dlužníky, ale sami požívali jisté ochrany před věřiteli. Mezi uhlířská privilegia patřila také prestižní opatření, např. právo

⁴⁰ WOITSCH, K *hospodářskému využití lesa* Praha, 2009, s. 74.

⁴¹ WOITSCH, Jiří: Les živitel, člověk strašpytel. Strach z lesa ve středověku a raném novověku. In: *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue*. 28, č. 11, (2006) s. 31.

⁴² Ve středověkých Čechách výraz dřevorubec značil nádeníka, který štípal dřevo před měšťanskými domy, specializovaná vrstva lesních dělníků zřejmě neexistovala. WINTER, Zikmund: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století*. Praha, 1906, s. 566.

⁴³ BURKE, Peter: *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha 2005, s. 57.

⁴⁴ MORAVĚ, Bedřich: Uhlíři v českých lesích. Studie národopisná. In: *Český lid. Sborník věnovaný studiu lidu českého v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku. VII*. Praha, 1898, s. 17.

⁴⁵ HUSA, Václav: *Uhlířské tovaryšstvo na Kutnohorsku ve 14. až 16. století*. In: *Středočeský sborník historický*. Praha, 1957, s. 10.

⁴⁶ Ibid., s. 15.

⁴⁷ Ibid., s. 12.

nosit meč první den pobytu ve městě.⁴⁸ Kutnohorská uhlířská obec také disponovala vlastní samosprávou. V jejím čele stáli uhlířští starší – hanykéři, kteří měli soudní a policejní pravomoci. V čele uhlířské obce stál volenec.⁴⁹ Jeden z hanykéřů, vladyka Jan Hanykěř ze Semína, byl dokonce kutnohorským měšťanem. Také mezi uhlíři tedy existovala sociální diferenciaci a je otázkou, zda se prestižní privilegia vztahovala na všechny uhlíře či zda zůstala omezená na uhlířskou elitu, představené tovaryšstva či nákladníky, kteří uhlí vykupovali. Jako uhlíři totiž mohli být označováni jak lesní dělníci, tak i bohatí obchodníci s uhlím.⁵⁰ Nákladnický systém se plně prosadil v patnáctém a šestnáctém století.⁵¹ Uhlíři dodávali produkt své práce na městské trhy, do hutí či hamrů, případně sami řemeslníci jezdili za uhlíři do lesa. Vysoká křehkost dřevěného uhlí totiž znemožňuje jeho přepravu na delší vzdálenosti. Uhlí, vůz a kůň představovali jediný majetek uhlíře, který byl hrdinou jednoho exemplu z *Frantových práv*. Uhlíř zde vystupuje jako typ chudáka: „já dělají a robotují ve dne v noci, mra zimou a hladem, vždycky sem chud a nic nemám“.⁵² Ve středověkých literárních pramenech byli totiž uhlíři zobrazováni především jako nuzáci a podezřelé existence. Například v jednom z exemplů *Gest romanorum* poslal král mladíka, na kterého zanevřel, do lesa za uhlíři, aby ho upálili. Vysoký sociální status a vyspělou sociální organizaci kutnohorských uhlířů tak nemůžeme předpokládat u všech, kteří vykonávali toto řemeslo. Výsadní postavení „horských uhlířů“ musíme přisoudit specifickým historickým podmínkám, ve kterých působili, a jejich nepostradatelné úloze při provozu stříbrných hutí. V boji za uchování svých výsad uhlířské tovaryšstvo v průběhu patnáctého a šestnáctého století několikrát přerušilo dodávky uhlí, čímž znemožnilo provoz mincovny. V roce 1527 však bylo uhlířské tovaryšstvo rozpuštěno, uhlíři přišli o své výsady a postupně jejich status klesl na úroveň námezdních dělníků.

Dřevěné uhlí bylo po většinu lidských dějin nezbytnou surovinou pro zpracování kovů. Také po celý středověk představovalo jediné vysokovýhřevné palivo, které umožňovalo metalurgii. Jeho výroba byla známá už od pravěku, na jejím principu se po staletí nic neměnilo. Dřevěné uhlí vzniká tepelným rozkladem dřeva na principu tzv. suché destilace.⁵³

⁴⁸ WINTER, Zikmund: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století*. Praha, 1906, s. 321.

⁴⁹ HUSA, Václav: *Uhlířské tovaryšstvo na Kutnohorsku ve 14. až 16. století*, s. 34.

⁵⁰ WINTER, Zikmund: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století*. Praha, 1906, s. 321.

⁵¹ Ibid., s. 39.

⁵² Frantovy práva. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/fa7d2291-78b8-4335-b0de-33b82fb30055/plny-text/s-aparatem/folio/15v> 30.1. 2015

⁵³ WOITSCH, Jiří: *K hospodářskému využití lesa v raném novověku*. Praha, 2009, s. 100 – 102. Také další popis technologie výroby dřevěného uhlí vychází ze stejné práce.

Ke karbonizaci docházelo vystavením dřeva vysokým teplotám za minimálního přístupu vzduchu.

V pravěkých podmínkách bylo uhlí páleno ve vykopaných jamách nebo v zahloubených ohništích. Středověk přinesl zásadní technologické inovace, které ve své podstatě přetrvaly až do období průmyslové revoluce, v menším měřítku až do zániku tradičních výrobních způsobů v 50. letech 20. století.⁵⁴ Uhlí bylo vyráběno ve stojatých milířích. V českém prostředí dominovaly dva typy milířů, tzv. německý milíř, sestavený z kratších polen a zapalovaný ze shora, a tzv. slovanský milíř, zapalovaný ze spodu a zhotovený z delších polen.⁵⁵ Slovo milíř vychází z německého výrazu „Meiler“, který je odvozen z latinského slova miliarum (tisíc kusů). Číslovka zřejmě odkazuje na počet polen, kterých bylo třeba pro navršení milíře.⁵⁶ V základu milíře stály kůly zatlučené do země, mezi nimiž byla navršena hromada chrastí nebo jiného lehce vznětlivého materiálu. Základní konstrukce nesla hrdé označení „král“. Kolem ní se v několika vrstvách navršila polena, než bylo dosaženo kýžené velikosti a kuželovitého tvaru milíře. Mezery mezi poleny byly pečlivě utěsněny zbytky dřeva.⁵⁷ Posledním krokem přípravy milíře bylo pokrytí jeho povrchu těsnící vrstvou hlíny, mechu, slámy či listí. Posléze byl milíř posypán mourem, jemným uhelným prachem smíseným s hlínou a popelem.⁵⁸ Povrchová vrstva mouru definitivně zamezila přístupu vzduchu.

Zdrojem mouru byly především již spálené milíře. Místo po vypáleném milíři také představovalo ideální podklad pro stavbu nového. Z toho důvodu se uhlíři vraceli do stejných lokalit.⁵⁹ Místa, kde stály milíře, se označovala jako milířiště, uheliště, uhelňáky⁶⁰ či hromadiště.⁶¹ Pozůstatky uhlíšť, jasně rozpoznatelné kruhové plochy, jsou dodnes zřetelné v mnoha přírodních rezervacích. Vhodné místo pro zbudování milíře leželo v závětří a poblíž vodního zdroje. Podle J. Woitsche bylo pro karbonizaci vhodné především dřevo listnatých stromů, na pečeti kutnohorského uhlířského tovaryšstva se však nachází borovice. Uhlíři obvykle pracovali na třech milířích zároveň, jeden stavěli, dohlíželi na hoření druhého a rozebírali třetí, dohořívající. Proces hoření musel být regulován a údržba milíře vyžadovala

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid., s. 101.

⁵⁶ NĚMEC, Igor (ed.): *Slova a dějiny*. Praha, 1980, s. 95.

⁵⁷ WOITSCH, Jiří: *K hospodářskému využití lesa v raném novověku*. Praha, 2009, s. 102.

⁵⁸ Ibid., s. 101.

⁵⁹ MORAVĚ, Bedřich. Uhlíři v českých lesích. Studie národopisná. In: *Český lid. Sborník věnovaný studiu lidu českého v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku. VII.* Praha, 1898, s. 15.

⁶⁰ WOITSCH, Jiří: *K hospodářskému využití lesa v raném novověku*. Praha, 2009, s. 10.

⁶¹ NĚMEC, Igor (ed.): *Slova a dějiny*. Praha, 1980, s. 94.

rozsáhlé empirické znalosti. Velikost milíře a tedy i doba jeho hoření variovala. Středověké milíře byly zřejmě menší než ty, které zdokumentovali moderní etnografové, technika výroby uhlí však během staletí prodělala minimální změny. Zásadní technologické inovace přineslo až 19. století, v chudých regionech Evropy se však dodnes můžeme setkat s uhlíři, jejichž způsob práce se od činnosti jejich středověkých předchůdců nijak zásadně neodlišuje.

Při karbonizaci také vznikalo mnoho chemických látek, které nepříznivě ovlivňovaly životní prostředí i zdraví dělníků. Můžeme předpokládat, že práce v mimořádně karcinogenním prostředí se podepsala také na zdravotním stavu „černých uhlířů“. Při práci hrozilo pochopitelně nebezpečí popálení nebo výbuch zanedbaného milíře. Černá barva patřila k základním atributům uhlířů a objevuje se ve staročeské literatuře i v příslovích: „Čert řekl uhlířovi: My oba černá sme.“⁶²

Vedlejším produktem „pálení uhlí“ byly různé druhy kapalných zplodin – dehtů. Jeho výrobou a zpracováním se zabývali dehtáři.⁶³ Dřevní dehet sloužil k mnoha účelům, využíval se např. k impregnaci sudů či provazů nebo pro změkčování kůže a výrobu barviv. Dehet byl nezbytný pro konstrukci lodí. Přímísením sádla se z dehtu vyráběla kolomaz, která sloužila pro promazání kol u vozů, mlýnských zařízení i důlní techniky.⁶⁴

Technologie výroby dehtu byla známá už v pravěku. Její nejjednodušší formou byly dehtařské jámy. Jámy se stěnami promazanými jilem se naplnily dřevem a utěsnily, v průběhu pyrolýzy stékaly odpadní látky do prostorů na dně jámy, kde byly zachycovány do připravených nádob. Na podobném principu fungovaly také dehtařské milíře. Technologickou inovací představovaly dehtařské pece, v českém prostoru doložené nejdříve ve 13. století.⁶⁵ Jednalo se o dvouplášťové pece, které fungovaly na principu retory. Umožňovaly tak suchou destilaci, během které karbonizované dřevo nepřišlo do přímého kontaktu s plamenem. Výsledným produktem bylo dřevěné uhlí a dehet, který byl v průběhu destilačního procesu odváděn kanálky.⁶⁶

⁶² FLAJŠHANS, Václav: *Česká přísloví I.*, Praha, 1912, s. 696.

⁶³ U většiny středověkých a raně novověkých řemesel nemůžeme předpokládat ostré hranice mezi řemesly a přísnou specializací. Dehet nemuseli vyrábět pouze úzcí specialisté, tuto dovednost zřejmě ovládali i běžní uhlíři. Stejně tak většina produktů lesních řemesel byla vyráběna také v menším měřítku v podmínkách lokálních vesnických komunit.

⁶⁴ WOITSCH, Jiří: *K hospodářskému využívání lesa*. Praha, 2009, s. 103.

⁶⁵ Ibid., s. 105.

⁶⁶ Ibid., s. 107.

K podobným účelům jako dehet byla používána také smola. Smolaři (picariatores) vymazávali smolou sudy.⁶⁷ Smola se získávala sběrem z poraněných stromů nebo cíleným nařezáváním jehličnanů. Zejména na borovicích se smolaření provádělo tzv. lizinovým způsobem. Z kmene stromu byl stržen pruh kůry, do obnaženého místa byly případně vyryty drážky, kterými pryskyřice stékala.⁶⁸ Tato činnost však měla zřejmě spíše příležitostný charakter, specializovaná vrstva sběračů smoly zřejmě ve středověku neexistovala.⁶⁹ Další ze způsobů hospodářského využívání lesa, loupnictví, uplatňovalo podobné způsoby jako smolařství, i když dobývalo jinou surovinu. Loupeníci odlupovali stromovou kůru, která se používala jako tříslovina pro činění kůží.⁷⁰ Můžeme předpokládat, že obě činnosti byly vzájemně provázané a nevyžadovaly úzkou odbornost.

Smolné dřevo představovalo základní surovinu také pro výrobce sazí – koptáře. Kromě dřeva spotřebovávali odpadní látky vzniklé při výrobě dřevěného uhlí nebo dehtu. Celá směs se pálila za omezeného přístupu vzduchu tak, aby vznikl co nejhustší černý kouř. Výsledný produkt – kopt sloužil při přípravě černých barev a tiskařské černi.⁷¹

Technicky nejnáročnějším a pro les nejničivějším řemeslem bylo popelářství a draslářství. Draslo neboli potaš mělo široké využití. Uplatňovalo se při produkci skla, barev či střelného prachu, sloužilo k bělení plátna, vydělávání kůží či k výrobě mýdla.⁷² Potaš se získávala loužením dřevěného popela vodou. Odpařením filtrátu vznikla surová potaš, tzv. flus či salajka. Poslední stadium výroby byla kalcinace surové potaše v draslářské peci.⁷³ Pro český středověk se však předpokládá pouze využití dřevěného popela či nanejvýš surové potaše. Draslárny byly ve větším míře zakládány až v průběhu 16. století a svého vrcholného rozvoje dosáhly spolu s českým sklářstvím až v dalších staletích. Středověcí skláři na českém území si vystačili s dřevěným popelem,⁷⁴ který jim dodávali popeláři, předchůdci draslářů. Popeláři byli opravdovými škůdci lesů, při své práci spotřebovali obrovské množství dřeva. To pálili na hromadách nebo vykopaných jamách přímo v lese. Nejhodnotnější popel se

⁶⁷ WINTER, Zikmund: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století*. Praha, 1906, s. 11. Také v tomto případě je nutné odlišit prosté dělníky od bohatých měšťanů. Matěj Smolař popravený v roce 1440 za účast na pražském povstání si nešpinil prsty smolou, ale politikou.

⁶⁸ WOITSCH, Jiří: *K hospodářskému využívání lesa*. Praha, 2009, s. 155.

⁶⁹ Ibid., s. 158.

⁷⁰ Ibid., s. 163.

⁷¹ Ibid., s. 159-160.

⁷² Ibid., s. 108.

⁷³ Ibid., s. 130.

⁷⁴ Ibid., s. 136.

získával spalováním celých stromů. Strom se obložil chrastím a zapálil, duté, práchnivějící stromy se zapalovaly zevnitř.⁷⁵

Podle definice J. Woitsche se lesní řemesla vyznačují prostorovou i surovinovou vázaností na les a technologií chemické transformace dřeva. Mezi lesní řemesla tak Woitsch neřadí řadu činností, které patřily k neodmyslitelné součásti hospodářského využívání lesního bohatství, nespočívaly však ve zpracování dřeva. Z jeho výčtu lesních řemesel tak například vypadávají včelaři, typičtí lesní lidé středověké Evropy. Při úvahách o vnímání lesa (a nikoli o technologiích využití lesa) je však nemůžeme vyloučit.

Středověká společnost by se neobešla bez úsilí brtníků (mellitides). Slovo brť, které se odráží v mnoha pomístních názvech, původně označovalo včelí hnízda v dutinách stromů. Vyhledat je, označit či přenést do jiného stromu bylo úkolem brtníků. K získání brti se nerozpakovali pokácet celý strom.⁷⁶ Pokácené kmeny s včelími hnízdy daly také základ úlům; tak se totiž označovaly brtě mimo les.⁷⁷ Brtníci byli nezbytní pro zajištění medu, jediného sladidla středověku. Důležitý byl také dostatek vosku, který byl nutný pro svícení i provoz kultu. Navzdory jejich společenské prospěšnosti zřejmě nebyl sociální status brtníků (jako ostatně u všech lesních řemeslníků) nijak vysoký, jak svědčí staročeské přísloví: „I ten med li pije, ješto na brti leze, neb ten li víno pije, ješto je kopá?“⁷⁸

K nejlépe zdokumentovaným lesním řemeslům patří uhlířství. Jiná z těchto řemesel se v středověké literatuře ani v listinném materiálu prakticky neobjevují. Bez jejich existence by však nebyl možný provoz celé řady výrobních odvětví, uhlíři také mohli při své práci vykonávat celou řadu dalších činností, které spadaly do kompetence jiných lesních řemesel. Poznatky o dehtářství, smolařství nebo draslářství čerpáme zejména z archeologických a etnografických pramenů mladší doby. Tyto analogie můžeme bez obav aplikovat i na středověk, výrobní postupy se totiž po staletí téměř nezměnily. Lesní řemesla představují jednu z podob exploatace lesního bohatství, která byla nezbytná pro fungování středověké společnosti. Lesní řemeslníci obvykle tvořili specifické, uzavřené komunity, některé výrobní postupy se však praktikovaly i v lokálním měřítku pro domácí potřebu. Středověké lesy tak byly také prostory práce, doutnaly černým kouřem a ožívaly hlasy stovek uhlířů.

⁷⁵ Ibid., s. 114.

⁷⁶ BECHMANN, Roland: *Trees and Men*. New York, 1990, p. 24.

⁷⁷ NĚMEC, I. (ed.): *Slova a dějiny*. Praha, 1980, s. 96.

⁷⁸ Ibid., s. 95.

Pro lesní řemesla byla typická mimořádně extensivní technologie. Pro získání výsledné suroviny bylo třeba spálit obrovské množství dřeva. Uhlíři a přidružené profese tak zásadním způsobem přispěli k odlesnění středověké krajiny. O rozsahu odlesnění svědčí i fakt, že uhlířské osady jako Uhelná Příbram či Uhlířské Janovice leží ve značné vzdálenosti od centra dodávek uhlí Kutné Hory. V 16. století již místní lesy nestačily uspokojit poptávku po dřevě, které se do Kutné Hory plavilo až z Krkonoš⁷⁹ a výroba uhlí se soustředila v Kolíně.

Přes svůj zásadní význam nejsou lesní řemesla ve středověké literatuře příliš reflektována. Široká škála lesních řemesel je zde zastupována uhlíři, kteří jsou však zobrazováni především negativně. Domnívám se tedy, že sociální postavení lesních řemeslníků nebylo nijak prestižní. Vysoký společenský status, který J. Woitsch přisuzuje uhlířům, náležel pouze úzké vrstvě obchodníků s uhlím a uhlířským elitám, nelze jej tedy předpokládat u všech, kteří vykonávali toto řemeslo. Řeč literárních pramenů dává za pravdu spíše názoru P. Burkeho o nepříznivém vnímání lesních dělníků. Etnografické paralely dosvědčují, že v prostředí lidové kultury byli lidé, kteří se vymykali standartům vesnického života, přinejmenším podezřelí.⁸⁰ Je otázkou, jak tato skutečnost ovlivnila vnímání lesa. Odrazil se negativní náhled na les v hodnocení lesních řemeslníků a jejich sociální marginalizaci nebo naopak vědomí nezbytnosti lesních produktů a každodenní práce lesních řemeslníků pomohlo překonat pojetí lesa jako vnějšího, nepřátelského prostoru? Řemeslníci, pro které les představoval zdroj obživy, jej jistě hodnotili jinak než měšťané, kteří od umouněných obyvatelů lesů kupovali uhlí. Ve středověké literatuře však odpověď na tuto otázku nenalezneme. Literární prameny lesní řemesla opomíjí, ve vnímání lesa tak, alespoň mezi literáty, zřejmě nehrála zásadní roli.

⁷⁹ NOŽIČKA, Josef: *Přehled vývoje našich lesů*, Praha, 1957, s. 47.

⁸⁰ Ve folklórním podání jsou obyvatelé lesů většinou nahlíženi negativně. Myslivci jsou ve folklóru často přímo ztotožňováni s ďáblem. V šumavských pověstech např. vystupují ve vysloveně záporných rolích skláři, kteří pracovali v tamních lesích. (ULRYCHOVÁ, Marta: Démonologické pověsti ze severní části Královského hvozdů/Waldhwozdu. In: *Národopisná revue*, 22, č. 4, (2012), s. 249.) Negativně bývali vnímáni zejména smolaři, kteří byli považováni za škůdce lesů. U některých lesních řemesel se prostorová exkluze pojila s etnickou odlišností, např. draslářství bylo v raném novověku doménou Židů.

3. Les a exempla

Exempla představují málo využívaný, avšak důležitý pramen pro poznání myšlenkového světa středověku. Jedná se o příběhy různé formy a rozsahu, které měly na základě konkrétního příkladu ilustrovat určitý morální problém. Často měla anekdotický charakter a čerpala z folklórní látky. Exempla byla obvyklou součástí kázání. V exemplech se tak střetávaly vlivy elitní i lidové kultury. Pro posouzení místa lesa ve středověké kultuře tedy představují ideální pramenný materiál. Součástí evropské literární tradice jsou již od dob antiky, vrcholu své popularity však dosáhla ve vrcholném středověku v souvislosti s proměnou religiozity provázenou vzestupem žebavých řádů a jejich mocné zbraně – kázání. Kázání oslovovala všechny vrstvy středověké společnosti a exempla se brzy stala jejich součástí. Pro každého zručného kazatele představovala ideální nástroj. Měla především přiblížit, ozřejmit a potvrdit kazatelovy výroky. Pomáhala udržet pozornost posluchačů a vštípit jim žádoucí morální apely. Zájem farníků jistě snáze vzbudil spíše poutavý příběh než citáty autorit. Sbírky exemplů vznikaly především jako kazatelské pomůcky, v pozdějším období sloužily také jako zábavná próza pro laického čtenáře (staly se například základem renesanční novelistiky). Nevznikaly však pouze v latině, otcovské řeči středověku, ale především v mnoha mateřských, vernakulárních jazycích. S potřebou působit na nejširší vrstvy obyvatelstva se pojila i nutnost oslovit je jejich vlastní řečí, jazykem i způsobem, kterému by rozuměli. Mnohá exempla byla sepsána v lidové řeči a čerpala z lidových námětů. V českém prostředí sice převládají latinská sepsání, přejatá a celoevropsky rozšířené příběhy, nalezneme zde však i unikátní, specificky česká exempla. Přibližně třetinu z narácí, které shromáždil ve svém motivickém indexu K. Dvořák, nenacházíme v jiné evropské zemi.⁸¹

Oproti starší historiografické tradici definující exempla především z literárně-historického hlediska jako svébytný literární žánr založený na excerpce ze starší písemné tradice⁸² preferuji funkční vymezení exempla.⁸³ Funkci exempla mohl plnit jakýkoliv literární i slovesný útvar, důležité bylo jeho kontextuální zasazení – využití k podpoření účinků kázání. K potvrzení a podtržení kazatelových slov často sloužily folklórní útvary: démonologické pověsti, přísloví, bajky či anekdoty. Častý výskyt memorátů dokládá mylnost teorií o primárně literárním původu exemplů. Sbírky exemplů vznikaly především pro oporu

⁸¹ DVOŘÁK, Karel: Středověká exempla a ústní lidová slovesnost. In: *Nejstarší české pohádky*. Praha, 2011, s. 16.

⁸² PETRŮ, Eduard: *Vývoj českého exempla v době předhusitské*. Praha, 1996, s. 7.

⁸³ DVOŘÁK, Karel: Středověká exempla a ústní lidová slovesnost. In: *Nejstarší české pohádky*. Praha, 2011, s. 12.

paměti, zapsané příběhy jsou proto často zkratkovité, někdy mají podobu pouhých sentencí – přísloví.⁸⁴ V *Exemplariu a Fysiologiaru* Bartoloměje z Chlumce mají exempla např. podobu krátkých básní či čtyřverší. V takto zhuštěné formě jsou pro nás některé příběhy již zcela nesrozumitelné. Mistr Claretus zřejmě tvořil svá díla především jako didaktickou pomůcku pro své studenty, veršovaná forma mohla posloužit jako mnemotechnická pomůcka, pomocí které si kazatel snadněji vybavil vhodný příklad. Dá se tedy předpokládat, že příběhy, které tvořily jádro exemplu, byly rozšířené a obecně známé jak kazatelům, tak jejich posluchačům.

Exempla většinou fungují jako samostatné celky, bez nutnosti duchovního komentáře. V některých případech bývá morální výklad na dějovou složku dosti násilně naroubován, často i protikladně k vyznění příběhu (např. kladná postava alegoricky zastupuje zápornou vlastnost). Domnívám se, že využití atraktivního příběhu a jeho překvapivá interpretace dodávala celému kázání na přitažlivosti. Posluchače zaujalo vložení zcela světské látky a jistě budilo zvědavost, jakým způsobem kazatel známý příběh vyloží. S mnohými z příběhů se totiž posluchači jistě setkávali ve svém každodenním životě. Důležitým zdrojem exemplu totiž bylo ústní podání. Literární zapsání exemplu však zřejmě také ovlivňovalo orální tradici. Sbírky exemplu proto překypují folklórními motivy. Nalezneme zde pohádky, které v terénu zaznamenali folkloristé minulého i předminulého století, stejně jako anekdoty, které kolují i v současnosti. Ve zvláštním poměru se zde smísily antické i orientální motivy, biblické příběhy i folklórní syžety, mravokárné morality i světský humor. Sbírky exemplu jsou typickým produktem synkretické středověké kultury, napájené mnoha zdroji a spojující zdánlivě neslučitelné prvky. Exemplum může být chápáno jako styčný bod vysoké a nízké kultury, latinské vzdělanecké produkce a tradiční lidové slovesnosti.⁸⁵ Středověká exempla jsou vážná i nevážná, moralizují i rozesmívají a při jejich četbě se nám zamlžuje a stírá hranice mezi Bachtinovou lidovou „smíchovou“ a vysokou, učenickou kulturou.

V exemplech se střetávaly vlivy elitní i lidové kultury. Pro posouzení místa lesa ve středověké kultuře tak představují ideální pramenný materiál. Dosavadní bádání v této oblasti (zejména práce J. Woitsche a T. Klimka) totiž vychází z teze o zásadním rozporu mezi lidovou a učenickou kulturou. Oproti lesu, který měl být v tradiční lidové kultuře vnímán jednoznačně pozitivně, stojí údajně temný a zatracovaný les církevních autorit. Ve výpovědi literárních pramenů zní pouze hlas vzdělané elity, který v nejmenším neodpovídá autentickým

⁸⁴ Ibid., s. 12.

⁸⁵ SIMONIDES, Dorota: Středověké exemplum a současný folklor. In: *Národopisná revue* 19, č. 4 (2009), s. 252.

lidovým postojům. Negativní náhled na les je výsledek účelové propagandy: „veškeré příšery jsou vlastně dílem křesťanské propagandy, která si je de facto vymyslela za účelem vymýcení pohanských kultů na les silně a příznivě vázaných“.⁸⁶ Woitsch takto navazuje na argumentační linii R. Bechmanna, podle kterého církve vyhlásila proti lesu, co by reziduu pohanských zvyklostí, nesmiřitelné tažení.⁸⁷ Nejúčinnějším prostředkem se vedle fyzické likvidace posvátných stromů a nahrazení lesních bůžků světcí stala cílená demonizace lesa. Obraz lesa jako nepřátelského prostředí je tedy především prostředkem indoktrinace.

Tento přístup považuji za problematický po metodologické i pramenné stránce. Implicitně totiž staví církve do pozice všemocné, všeprostupující organizace a laiky do pozice pasivních obětí, poslušně přijímajících promyšlenou propagandu. Církve a společnost nebyly oddělené entity, církve byla součástí společnosti a společnost přidávala do církevního učení nové složky,⁸⁸ případně ho tvořivě interpretovala a přizpůsobovala vlastním potřebám. Vztah lidové a elitní kultury stál ve středu zájmu mnoha historiků a byl interpretován různými způsoby.⁸⁹ Podstatné však je, že se jednalo o velice dynamický a prostupný vztah. Lidová a elitní kultura vstupovaly do vzájemné interakce a vzájemně se ovlivňovaly. Obě sféry však od sebe přejímaly pouze prvky, které mohly být vřazeny do stávajícího kulturního kontextu. Lidová kultura zkrátka nepřijme nic, co by zásadně odporovalo „lidovým“ kulturním normám⁹⁰ a tento poznatek platí také v případě vztahu k lesu.

Bechmannova teze také předpokládá účelovou demonizaci původních pohanských lesních božstev. Přívětivé lesní bytosti se tlakem nového náboženství měly transformovat do podoby zlovolných démonů. Bechmann tak zastává ve své podstatě evolucionistické hledisko, stojí tedy na pozicích, které folkloristé opustili již v minulém století. Takzvaná teorie přežitku předpokládala, že nadpřirozené bytosti, které se vyskytují ve folklórním podání, představují pokleslou podobu původních, předkřesťanských božstev. Představovaly tedy přežitky (survival) ze starší vývojové fáze. Folkloristé se pak snažili rekonstruovat pohanské mytologické představy na základě soudobých folklórních narácí. Jejich výsledky jsou pro nás

⁸⁶ WOITSCH, Jiří: Les živitel – člověk strašpytel. Strach z lesa ve středověku a raném novověku. In: *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue* 28, č. 11, (2006), s. 30 – 33.

⁸⁷ BECHMANN, Roland: *Trees and Man. The forest in the Middle Ages*. New York, 1990, s. 287.

⁸⁸ LE GOFF, Jacques: *Hledání středověku. Rozhovor s Janem Mauricem de Montremy*. Praha, 2005, s. 154.

⁸⁹ K otázce vztahu lidové a elitní kultury viz STORCHOVÁ, Lucie (ed.): *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha, 2014, s. 322 – 326. BURKE, Peter: *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha, 2005. MALÝ, Tomáš – SUCHÁNEK, Pavel: *Obrazy očistce: studie o barokní imaginaci*. Brno, 2013, s. 318 – 321.

⁹⁰ SIMONIDES, Dorota. Středověké exemplum a současný folklor. In: *Národopisná revue* 19, č. 4 (2009), s. 256.

dnes stěží přijatelné, místy úsměvné. Pro posouzení významu nadpřirozených bytostí ve vztahu k lesu se přikláním k východiskům kognitivní antropologie, která v tomto případě opouští pole náboženské víry a obrací se spíše k psychologickým explanacím. Folklorní bytosti jsou nazírány jako tzv. kulturní reprezentace, které plní určitou kulturní funkci vzhledem k danému sociálnímu kontextu.⁹¹ Přesvědčivý příklad vzájemné interference folklorních představ a křesťanské víry podal Jean-Claude Schmidt na základě rozboru jednoho z exemple Štěpána Bourbonského.⁹² Rekonstruuje rituální představy středověkých vesničanů. Matky odnášely své nemocné děti, považované za podvržence, do lesa, kde je podrobovaly rituální zkoušce. Pokud dítě přežilo, věřili, že jim lesní démoni vrátili jejich pravého potomka. Pokud dítě zemřelo, jednalo se o podvržence a skutečné vesnické dítě zůstalo v lese. Rituál výměny dítěte probíhal na okraji lesa, na pomezí přírody a kultury. Lesní démoni-fauni zde nejsou objektem kultu, ani nebezpečím, ale prostředníkem, skrze kterého se vesnická komunita vyrovnává s faktickou infanticidou a pocitem viny za osud neduživého dítěte.⁹³ Pojetí lesa jako protikladu sídelní oblasti tak nebyl importem církevních představ, ale součástí myšlenkového světa a rituální praxe vesničanů, která se od oficiálních kultovních praktik zásadně odlišovala.

Domnívám se, že negativní představy spojené s lesem nejsou pouze výsledkem indoktrinace a v rámci literárního textu plní určitou funkci. Exemplum, literární útvar na pomezí vzdělanecké a lidové kultury, využívající folklorní motivy pro vštěpování křesťanské morálky, poskytuje ideální materiál pro potvrzení či ověření teorií týkajících se místa lesa ve středověké literatuře a mentalitě. V následujících řádcích nastíním obraz lesa, jak ho zprostředkovávají staročeská exempla.

Vstup do lesa je incipitem většiny exemplů s rozvinutější dějovou linkou: „I událo se jeden den, když přes jeden les jediechu“⁹⁴ Iniciačním momentem je také v několika případech zbloudění, a to nejčastěji na lovu: „i jal se po lese blouditi a nevěda se kam dáti“⁹⁵ Lovec v lese zabloudí a je tak přiveden ke klíčovému dějovému momentu.

Hrdinové vyprávění jsou v lese konfrontováni s nebezpečím a dalšími hybateli děje.

⁹¹ BUŽEKOVÁ, Tatjana: Rarášok a zmok jako kultúrne reprezentácie alebo Prečo prežitky prežívajú? *Národopisná revue* 19, č. 4, (2009), s. 246.

⁹² SCHMITT, Jean-Claude: *Svatý chrt. Guinefort, léčitel dětí ze 13. století*. Praha, 2007.

⁹³ Ibid., s. 176.

⁹⁴ ŠIMEK, František – ŠVÁB, Miloslav (eds.): *Příběhy římské: (staročeská Gesta Romanorum)*. Praha, 1967, s. 137.

⁹⁵ Ibid., s. 78.

Aktérem může být prostý člověk: „Některaký chudý byl v jedné vsi, kterýž chodil rozličné dni po dřevie do jednoho lesa velikého.“⁹⁶ Častěji je však hrdinou vyprávění rytíř: „Za těch časů biele v jeho říši některaký rytíř, jemuž se bieše událo jeti k jednomu městu přes některakú púšť.“⁹⁷ Také vyprávění o samém Kristu začíná v lese: „když Kristus šel svými žáky lesem jakýmsi, našli plný pytel zlata.“⁹⁸ Situování počátku děje do lesního prostředí může plnit obdobnou funkci jako úvodní formule pohádek – naznačit, že se vyprávěný příběh koná ve specifickém prostoru vymykajícím se běžné skutečnosti.

V lese se většinou rozehrává zápletka. Hrdinové čelí nebezpečí, ať už ze strany lupičů, divých zvířat či nadpřirozených stvoření. Setkáme se tu ale i s dobrými bytostmi, divotvorným starcem, který pomůže nešťastnému rytíři či s „velikým hadem“, který odmění svého zachránce vzácným kamenem. Had z exempla *O nevděčném řeč* upomíná na důležitou roli hadů v lidové slovesnosti a zvycích a poněkud problematizuje údajnou jednoznačnou démonizaci lesních bytostí. Pokud můžeme soudit z etnografických pramenů, bývaly nadpozemské bytosti spíše ambivalentní než vyhraněně dobré či zlé. Příkladem může být rozporuplná role hadů, která se objevuje v novodobém folklóru i v exemplech.

Důležitý je motiv osamění, ztráty orientace a lidské společnosti. Ve zmíněném exemplu jel maršálek do lesa sám, v jiném exemplu se císař na lovu odloučí od své družiny: „honě zvěř od svých se odloučí a sám již nebude věděti, kde jest.“⁹⁹ Jedinec čelí lesní samotě sám, les je vykreslován jako liduprázdný. Ztracený maršálek se marně dovolává pomoci: „zvolal velikým hlasem, ale nic jemu to prospěšno nebylo, neb ho ižádný neslyšal, neb od lidí daleko bieše.“¹⁰⁰ Lesy jsou ve středověké literatuře popisovány jako pusté a tato představa byla zřejmě obecně rozšířena, jak dokládá staročeské přísloví „snadno v pustém lese hvízdati.“¹⁰¹

K dalším charakteristikám lesa patří jeho nepřehlednost, temnota a neproniknutelnost: „všel u velikú hůšť toho lesa“.¹⁰² V mlhách a temnotách poutník snadno zbloudí: „vstala mlha

⁹⁶ Ibid., s. 165.

⁹⁷ Ibid., s. 112.

⁹⁸ VILÍKOVSKÝ, Jan (ed). *Próza z doby Karla IV.* Praha, 1948, s. 169.

⁹⁹ Ibid., s. 219.

¹⁰⁰ ŠIMEK, František – ŠVÁB, Miloslav (eds.): *Příběhy římské.* Praha, 1967, s. 193.

¹⁰¹ Sbírka přísloví připisovaná Smilovi Flaškovi z Pardubic

<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/edice/6d79cb4b-4ad9-442e-a6a6-130152ac20d2/plny-text/s-aparatem/folio/42r>

¹⁰² ŠIMEK, František – ŠVÁB, Miloslav (eds.): *Příběhy římské.* Praha, 1967, s. 165.

hustá v temném lese, že jeden druhého nemožieš dobre vidieť.¹⁰³ V povídkе *O dvou tovaryších* les přímo vzbuzuje strach: „jdouce pak dále přišli do lesa. A v lese se rádi stávají strachové.“¹⁰⁴ V přímé souvislosti se strachem klade les i staročeské přísloví „boje se chřestu, nechod' v les“,¹⁰⁵ obdoba latinské sentence „Si frondes timeas, dittas, consulo silvas.“ Les je tedy líčen jako nehostinné místo, vzbuzující úzkost. Utrápený Sokrates, kterému hrozí smrt, se žalu oddává právě v lese: „všed do jednoho lesa a jal se hořce plakati [...] Ostal v lese ne podlé vuole v svém zámutku.“¹⁰⁶

Lesní samota poskytuje úkryt, jedná se ale také o místo vyhnanství. V lese je člověk bezpečný před pronásledovateli, mimo dosah lidských zraků: „na puošť uteče a tam mnoho let bude bez vědomí lidského. V lese přebývá loupežník, který k sobě zve hamižného kněze: „přijď ke mně v les u pondělí / zdať mě dotud Buoh nadělí.“¹⁰⁷ Častými inhabitanty lesa jsou vedle psanců také poustevníci. Les představoval ve středověké kultuře ekvivalent blízkovýchodní pouště. Biblické pouštní scény byly interpretovány jako lesní a biblický koncept pouště se promítl do vztahu k lesu.¹⁰⁸ Poustevníci se uchýlovali do lesů nejen ve středověké literatuře.¹⁰⁹ Jejich askeze mohla nabývat i extrémních forem, tzv. dendrité např. žili přímo ve větvích stromů.¹¹⁰

Opuštěním kulturní oblasti ztrácí vyvrženec kulturní atributy, tedy především oděv: „naha čistovaniti na púšť pošli, kdežto zimú a hladem má hanedbně umřieti.“¹¹¹ Poustevník strádá zimou a hladem, ztrácí oděv a další znaky lidství: „Jeden muž odešel do lesa, aby tam činil pokání sedm let. A stál na jednom pni nahý. Tam mnoho zkusil, mučil ho hned déšť, hned sníh, a tak v těch sedmi letech obrostl mechem [...] Přešel jeden lovec chtěje lovit, a vida tohoto, nevěda, je-li to člověk, vzal luk a chtěl na něho vystřelit.“¹¹² V důsledku pobytu v nekulturním prostředí ztratil poustevník kulturní atributy a nakonec i lidskou podobu. Motiv zdivočení, postupné ztráty lidství po odchodu do lesa, často spojený se ztrátou oděvu a

¹⁰³ Ibid., s. 78.

¹⁰⁴ VILÍKOVSKÝ, Jan. *Próza z doby Karla IV.* Praha, 1948, s. 146.

¹⁰⁵ Sbírkа přísloví připisovaná Smilovi Flaškovi z Pardubic
[http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/edice/6d79cb4b-4ad9-442e-a6a6-130152ac20d2/plny-text/s-
aparatem/folio/42r](http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/edice/6d79cb4b-4ad9-442e-a6a6-130152ac20d2/plny-text/s-
aparatem/folio/42r)

¹⁰⁶ Ibid., s. 87.

¹⁰⁷ HRABÁK, Josef (ed.), *Desatero kázanie božie*. In: *Staročeské satiry*. Praha, 1947, s. 49.

¹⁰⁸ SAUNDERS, Corrine J.: *The Forest of Medieval Romance: Avernus, Brociliande, Avernus*. Cambridge, 1993, p. 18.

¹⁰⁹ Poustevnictví neztrácelo na popularitě ani v pozdním středověku. Zápis k roku 1380 označuje hraniční území mezi Bretaní a krajem Maine jako druhý Egypt. Ibid., s. 17.

¹¹⁰ Ibid., s. 15.

¹¹¹ ŠIMEK, František – ŠVÁB, Miloslav (eds.): *Příběhy římské*. Praha, 1967, s. 132.

¹¹² VILÍKOVSKÝ, Jan. *Próza z doby Karla IV.* Praha, 1948, s. 114.

obruštáním srstí nebo mechem je hojně zastoupen jak v evropské (např. biblický příběh krále Nabuchadn), tak i v mimoevropské tradici (např. nativní explikace původu opic). Zřejmě se jedná o univerzálně rozšířený motiv.¹¹³

Les je především místem překročení sociálních norem, hrůzným divadlem bez diváků, kde se v tajnosti odehrávají vraždy a přepadení. Císař Hanibal dává svým sluhům příkaz, aby zabili dítě, které má zaujmout jeho místo: „vezměte je, a když přes les pojedete, to dítě zahubte pod milostí i pod šíjí, a srdce toho jistého dítěte, když je zahubíte, pro znamenie přineste.“¹¹⁴ Sluhové si pro vykonání zločinu vyberou právě les: „A když přes les pojedú, jeden druhému die: Toto jest miesto podobné, abychom dietě zahubili podle přikázání ciesařova.“¹¹⁵ Úkladný vrah svou oběť naláká do lesa: „Ukládáše již smrt židu, zatiem v hluboký les vejdú.“¹¹⁶ Les je vhodným místem pro přepadení: „Schovejmež se v lese, přes kterýž on pojede stezkú, a tu jeho tajně zabieme.“¹¹⁷ Zdůrazněna je liduprázdnost lesa, který dovede skrýt zločiny před zraky lidí: „On vece, vyněm meč nahý: Musíš dáti život drahý! Nevidít' nás nižádný tuto.“¹¹⁸ Násilník, který unesl dívku, se pro provedení zločinu nejprve uchýlí do lesa: „vedl ji do jednoho háje a ji porušil.“¹¹⁹ Narušení kulturních norem se tedy odehrává v nekulturní oblasti.

Lidé, kteří žijí v lese, jsou kriminalizováni. Uhlíři, častí obyvatelé a největší zhoubci lesů, jsou využiti k tomu, aby zbavili krále nepohodlného rytíře: „přikázal uhlířům v lese, aby toho, jenž k nim nazítří prvý přijde od krále, svázali na rukou i nohou a upálili.“¹²⁰ Nevinný mladík neskončí v milíři jen díky tomu, že namísto do lesa zamíří do kostela a poobědvá s pánem dědiny. „Závistivec“ pak dorazí do lesa a je upálen místo něj. Les znamená záhubu, kostel s vesnicí záchranu. Obě oblasti se tak stávají symbolickým vyjádřením protikladu mezi přírodou a kulturou. Obraz lesa je konstruován v protikladu ke kulturní krajině.

Kontrast mezi přírodou a kulturní krajinou je umocněn výše zmiňovanými formulemi

¹¹³ KOMÁREK, Stanislav: *Lidská přirozenost. Od Charlese Darwina po Ireneu Eibla-Eibesfeldta*. Praha, 1998, s. 13.

¹¹⁴ ŠIMEK, František – ŠVÁB, Miloslav (eds.): *Příběhy římské*. Praha, 1967, s. 79.

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ Ezopovy bajky. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/8688926f-9106-4a70-9440-673779415d07/plny-text/s-apatem/folio/60v>

¹¹⁷ ŠIMEK, František – ŠVÁB, Miloslav (eds.): *Příběhy římské*. Praha, 1967, s. 169.

¹¹⁸ Ezopovy bajky. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/8688926f-9106-4a70-9440-673779415d07/plny-text/s-apatem/folio/60v>

¹¹⁹ ŠIMEK, František – ŠVÁB, Miloslav (eds.): *Příběhy římské*. Praha, 1967, s. 169.

¹²⁰ VILÍKOVSKÝ, Jan: *Próza z doby Karla IV.* Praha, 1948, s. 168.

popisujícími pohyb v prostoru: „pobíhají po polích a po pustinách sem tam“. ¹²¹ Přechod z jednoho prostředí do druhého bývá iniciačním momentem děje. Zvířecí protagonistka bajky *O lišce a džbánu* začíná svůj tragikomický příběh přechodem z přírodní do kulturní oblasti: „a tak chodila sem tam po lesech a horách a přešla na pole.“ ¹²² Zvěř proniká z lesa do kulturní zóny a ohrožuje člověka: divoký vepř vyjde z lesa a poničí sad, vlk uchvátí dítě z kolébky a prchá s ním k lesu. Dva tovaryše na cestách ohrožuje medvěd. Zvířata při vstupu do nenáležitého prostředí stihne neštěstí, ¹²³ v bajce *Jelen a vůl* je jelen vyštván z lesa: „zpusti lesu bez své vůle i odda se v cizie pole.“ ¹²⁴ Ukrývá se v chlévě mezi voly, záhubě však neujde: „Bezpečněji byl by v lese než v ciziem poli kdesi.“ ¹²⁵ Jelen z bajky *Jelen a parohy* si svou svízelnou situaci zaviniil sám, odchodem do jemu nepatřičného prostoru: „vyšed z lesa, procházel se, nemaje starosti, že by ho co mohlo potkati.“ ¹²⁶ Zraněný lev hledá pomoc mimo les: „Ubohý lev z lesa se běře, / tuž přiběže ku pastýři.“ Na konci příběhu se oba vrátí na své přirozené místo: „Lev zaběže přeč do lesa / a muž domov, zdravie nesa.“ ¹²⁷

Hojnost zvěře patří k charakteristikám lesa: „podlé dvora ciesařova u pólu míli bieše některaký les, pln zvěři“. ¹²⁸ Podle dochovaných zpráv však v pozdním středověku v českých lesích zvěře spíše ubývalo. ¹²⁹ Lov je nejčastěji zmiňovanou hospodářskou činností, kterou exempla uvádějí. Nutno poznamenat, že v pozdním středověku plnil spíše prestižní, než alimentární funkci.

Obraz liduprázdného lesa je v ostrém rozporu se svědectvím etnografických i archeologických pramenů. Lesy se hojně hospodářsky využívaly, pobyt v lese byl součástí každodennosti. Les ožíval hlasy lidí, kterým dával živobytí. Exempla přesto hospodářské využívání lesa příliš nezmiňují. Z rozsáhlé škály lesních řemesel v *Gestech romanorum*

¹²¹ Ibid., s. 145.

¹²² Ibid.

¹²³ Domnívám se, že v případě zvířecích bajek může motiv vstupu do nenáležitého prostoru odkazovat k jinému oblíbenému motivu středověkých exempel a satyr – narušení sociální hierarchie. Ostře hierarchizovaná středověká společnost citlivě reagovala na pokusy jednotlivců proniknout do vyšší společenské vrstvy. Jednotlivec se měl chovat úměrně svému stavu. Sociální mobilita, přestože k ní docházelo, nebyla považována za žádoucí. V případě zvířecích „povýšenců“ mohl protiklad mezi přírodní a kulturní sférou posloužit jako alegorické zobrazení společenských vrstev.

¹²⁴ Ezopovy bajky. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.z/moduly/edicni/edice/8688926f-9106-4a70-9440-673779415d07/plny-text/s-aparatem/folio/59v>

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ VILÍKOVSKÝ, Jan: *Próza z doby Karla IV.* Praha, 1948, s. 148.

¹²⁷ Ezopovy bajky, dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.z/moduly/edicni/edice/8688926f-9106-4a70-9440-673779415d07/plny-text/s-aparatem/folio/46v>

¹²⁸ ŠIMEK, František – ŠVAB, Miloslav (eds.): *Příběhy římské*. Praha, 1967, s. 193.

¹²⁹ MACEK, Josef: *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526). Díl II. Šlechta*. Praha, 1994, s. 187.

vystupují pouze uhlíři, kteří zastávají značně negativní roli. Z dalších způsobů hospodářského využívání lesa je uveden sběr palivového dřeva: „jeden chudý, jménem Gido, do lesa šel s oslem, chtě drva bráti“.¹³⁰ Další citát potvrzuje, že se jednalo skutečně o sběr: „šel s oslem do lesa dřevie sbierat jako dřevie“¹³¹

Sběr palivového dřeva patřil mezi poddanská práva, kácení vzrostlých stromů však bylo vázáno na povolení vrchnosti.¹³² V pozdním středověku již les nepředstavoval neomezený zdroj, ale cenné pozemkové vlastnictví. Ani dřevo nebylo volně disponibilní surovinou, ale cennou komoditou. Právní řád tedy postihoval i krádež pouhého proutí nebo křoví, např. Vít Tasovský z Lipoltic věnoval tomuto přečinu dva články: *O pokutách lesuov a prútie kradeného* a *O sekání dřevie kradmo v lese*.¹³³ Přestože poměry na jednotlivých panstvích se mohly lišit, dá se předpokládat, že obdobná právně-zvyková situace panovala v celém království.

Les v exemplech je však přesto pojímán jako nediferencovaný celek, ne jako cenný pozemkový majetek. To je ovšem zcela v rozporu s realitou pozdního středověku, kdy byly soudní spory a sousedské roztržky ohledně vlastnictví lesa velmi časté. Les nikdy není pojmenován a pouze ve třech případech je uveden jeho vlastník: „Milý, kto jest pán tohoto lesa, pověz mi? Odpověď lovčí: „Pán muoj ciesař jest, jest pán tohoto lesa, a já sem slúha jeho a toho lesu hlídám.“¹³⁴ Jinou odpověď exempla nedávají, vlastníkem lesa je v každém případě císař.

Jako samostatná entita vystupuje les v bajce *O háji a o sekyře*, poskytne dřevorubci toporo k sekyře a je pokácen: „Jako kdežto sekyra bieše, / ta topořiště nejmějieše. / Nelze jie bylo co sekati, / poče se s ní muž k lesu bráti, / a chtě onu nasaditi, / poče topořiště prositi. / Les jemu povoli držadla, / je se muž séci bez rádla. / Všelike dřevo srúbi, / potře lesu poval hrubý. / Les povědě: „Již zahynu, / sám sobě dávaje vinu. / Již mě smúti chlapie ruka, / z mého daru jest mně muka.“¹³⁵

¹³⁰ ŠIMEK, František – ŠVÁB, Miloslav (eds.): *Příběhy římské*. Praha, 1967, s. 193.

¹³¹ Ibid., s. 194

¹³² BECHMANN, Roland: *Trees and Man*. New York, 1990, p. 227.

¹³³ Vít Tasovský z Lipoltic: Český překlad sbírky nálezu brněnsko-jihlavských Jana z Gelnhausen, rukopis B Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/84c3db9a-5d5c-41fc-89a0-6aa580f41c56/plny-text/s-apatem/folio/202v>

¹³⁴ ŠIMEK, František – ŠVÁB, Miloslav (eds.): *Příběhy římské*. Praha, 1967, s. 78.

¹³⁵ Ezopovy bajky. Dostupné přes: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/8688926f-9106-4a70-9440-673779415d07/plny-text/s-apatem/folio/56v>

Dostatek dřeva byl nezbytnou podmínkou života ve středověku. Zžitkování našla každá část stromu, v Klaretově exemplu o vyvráceném dubu opat přidělí kováři pařez (coby kovadlinu?), pastýři žaludy (potrava pro prasata), pekaři větve, ševci kůru (barvení kůže?), kuchaři kořeny a staviteli kmen. Vztah středověkých lidí ke stromům ale překračoval rámec prosté exploatace: jeden ze zahradníků z Klaretova exemplu miluje pouze květy stromů, druhý jen jejich plody, třetí, nejmoudřejší, má rád stromy jako takové. V exemplu o neposlušné ženě z *Gesta romanorum*, žena zkouší trpělivost svého muže: nejdříve mu pokácí strom v zahradě, potom zabije oblíbeného psíka. Vztah k přírodě tedy ve středověku mohl překročit meze čistého utilitarismu.¹³⁶ Pozitivní hodnocení se ovšem vztahuje pouze ke stromům, které rostou v zahradách a jsou tedy součástí kultivované přírody.

Ve sbírce *Gesta romanorum* ale nalézáme také odlišné líčení, pozitivní lesa: „Přišel do jakési krajiny podnebí velmi lahodného a jasného, s velmi příjemnými háji, květy a ptačím zpěvem.“¹³⁷ Popisy příjemného podnebí, krás jara, rozkvetlých luk a ptačího zpěvu odpovídají antickému literárnímu toposu půvabného místa – locus amoenus. V pramenech pozdního středověku se pozvolna začalo objevovat i estetické hledisko, potěšení z krásy přírody.¹³⁸ V exemplech nacházíme motiv procházky, vykonané pouze za účelem vlastního potěšení: „vyšel v mesiac máj, chcel íti v jeden háj. V ktorémžto stálo jest sedm dřev, plných listie a libého dívania.“¹³⁹ I středověcí lidé tedy mohli cítit radost z jarní přírody. Pozoruhodné je, že v textech, které zmiňují estetické kvality lesní krajiny, se převládá slovo háj nad výrazem les. Pojem háj označoval menší lesní plochy, které zřejmě neměly zneklidňující vlastnosti připisované lesu: nepřehlednost, tmavost, rozlohu, ve které se snadno sejde z cesty. Menší lesní celky, pevně provázané s lidskou činností, mohly vzbuzovat příjemné pocity. Hospodářsky využívaný les byl prosvětlenější, nižší větve byly pravidelně ořezávány, křovinné patro lesa bylo redukováno lesní pastvou. Tento způsob hospodaření prospíval biodiverzitě, radost z hojnosti květů a rozmanitosti ptačího zpěvu se tedy nemusela objevovat

¹³⁶ Pro středověk se obvykle předpokládá čistě účelový přístup ke zvířatům. Exempla ale podávají také protikladný obraz: „Byla jedna bohatá paní, mající všecku potřebu ve svém domě. Měla také psíčka, kterého velmi milovala a byla k němu velmi milá. Často ho dávala koupat, prostírat mu polštář, chovala ho v lůně a potom mu dávala sbohem. A ten psíček nesloužil své paní v ničem, než že skákal a lísal se k ní.“ Sentimentálně cit věnovaný zvířatům tedy není záležitostí pouze naší doby. VILÍKOVSKÝ, Jan: *Próza z doby Karla IV.* Praha, 1948, s. 149.

¹³⁷ VILÍKOVSKÝ, Jan: *Próza z doby Karla IV.* Praha, 1948, s. 161.

¹³⁸ MACEK, J.: Vnímání přírodních krás v českých zemích pozdního středověku. In: *Český časopis historický*, č. 2, (1997) s. 289-314.

¹³⁹ ŠIMEK, F. – ŠVÁB, M. (eds.): *Příběhy římské*. Praha, 1967, s. 184.

pouze v literatuře.¹⁴⁰

Půvab lesa však může být pouhým „šalebným mámením“, světskou marností, která svádí křesťana na scestí. V alegorickém výkladu exempla představuje sedm krásných stromů sedm smrtelných hříchů: „Tento háj jest svět – plný rozličným dřívím přikryt. A protož v tomto háji, točíšto v tomto světě, jest sedm dřev, kteráž znamenají sedm smrtelných hřiechův.“¹⁴¹ Duchovní komentář k exemplům vykládá příběh v alegorické rovině. Les zde nejčastěji symbolizuje pozemský svět a jeho pokušení: „Všel v les, točíšto na tento svět, a upadne v dól hluboký, kterak brzo učiní hřiech smrtedlný.“¹⁴² Pyšný jelen, který uvízne svými parohy v lesním houští, je předobrazem hříšného člověka: „Počkej, až přijde houští v lese, to jest smrt, pak ti s nimi bude zle.“¹⁴³ Bloudění v lesní tmě se stává obrazem života v hříchu, metaforou cesty životem s mnoha jeho nástrahami: „Jede na lov, točíšto v světské marnosti. Tehdy vstane mšla temná, točíšto pokušení d'ábelské, skrze kteréž hubený a biedný člověk ode všech ctností odražen bude a tůlá se, blůdě i sem i tam bez milosti božské, až do domu lovčieho přijde. Duom ten znamenává cirkvev svatú, do niež má se každý člověk utéci a tu odpočívati.“¹⁴⁴ Spíše než snahu o demonizaci lesa zde nalézáme metaforické vyjádření protikladu kultury a přírody. Les, ztotožňovaný s pozemským světem a tělesným pokušením, stojí v protikladu k osídlené oblasti, bezpečnému útočišti, které představuje církev: „tento rytieř, jenž do města přes púšť jel, jest každý křesťan, jenž má mysliti, aby do města jel, to jest do nebeského království, ale přes púšť tohoto světa skrze mnohé zámuky, kdežto drak u cesty leží, to jest tělo každého člověka.“¹⁴⁵ Církev je vyjádřena metaforami lidského obydlí a města, pozemský svět je v alegorickém výkladu zastoupen lesem. Vyskytuje se ale i zcela opačný příklad, církev je přirovnávána k lesu. V exemplu *O rytieři Lenuciovi* rytíř vstoupí do lesa, kde potká zázračného starce, který mu pomůže se splněním jeho úkolu. V duchovním smyslu les znázorňuje církev a stařec zpovědník.

Alegorický výklad exemplu se neřídil pevnými pravidly, jednotlivé příběhy byly přizpůsobovány různým situacím a dá se předpokládat, že morální i alegorické výklady kazatelé přizpůsobovali danému kontextu. Proměnlivé komentáře se připojovaly k pevnému jádru exempla. Například syžet *Od syna jednoho lovčího* se dochoval ve dvou verzích, pouze

¹⁴⁰ KLÍMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku*. Praha, 2014, s. 50.

¹⁴¹ ŠIMEK, F. – ŠVÁB, M. (eds.): *Příběhy římské*. Praha, 1967, s. 185.

¹⁴² Ibid., s. 166.

¹⁴³ VILÍKOVSKÝ, J. (ed.): *Próza z doby Karla IV.* Praha, 1948, s. 148.

¹⁴⁴ ŠIMEK, F. – ŠVÁB, M. (eds.): *Příběhy římské*. Praha, 1967, s. 84.

¹⁴⁵ Ibid., s. 112.

k jedné z nich je připojen alegorický výklad. Morální výklady často příliš nesouvisí s narativem exempla, na vlastní příběh jsou aplikovány dost násilně. Kontrast mezi světským příběhem a jeho duchovní interpretací byl v některých případech zřejmě zamýšlen, vzbudil komický efekt a tím i pozornost a zvědavost posluchačů a vedl je k samostatnému uvažování o alegorickém smyslu příběhů. Příkladem je misogynní anekdota o nešťastném muži, jemuž se na stromě oběsila už třetí žena, a jeho sousedovi, který prosí o štěp z onoho stromu, aby ho rozdál všem ženatým mužům. „Nešťastné dřevo“ je alegorií Kristova kříže, žena je hříchem a misogyn dobrým křesťanem. Jednotlivé stromy jsou v exemplech nadány divotvornými vlastnostmi, obvykle symbolizují dřevo kříže. V exemplech se tedy objevuje diametrálně odlišné hodnocení lesa a jednotlivých stromů.

Obraz lesa, který podávají exempla, vychází z dichotomie cultura versus natura, která dotváří vyznění příběhu i kompozici díla. Motiv vstupu do lesa a návratu z něj tvoří základní strukturu dějově rozvinutějších exemplů. V lese se odehrává rytířské dobrodružství. S lesem se pojí především negativní charakteristiky, je liduprázdný, temný, obtížně prostupný a vzbuzuje úzkost. Negativní zobrazování lesa však není nutnou podmínkou, objevuje se i motiv lesa jako příjemného a krásného prostoru. Hospodářské využívání lesa je zmíněno pouze okrajově.

Negativní charakteristiky připisované lesu nemůžeme bezvýhradně chápat jako produkt křesťanské indoktrinace. Obraz temného a nepřehledného lesa, místa exilu, bloudění a střetu s nadpřirozeným je součástí evropské literární tradice už od předkřesťanských dob. Tato motivika pronikala do středověké kultury zejména skrze díla Ovidia a Vergilia, která představují významný zdroj rytířských románů, ve kterých les zastává výsadní postavení.¹⁴⁶ V další kapitole bakalářské práce se proto budu věnovat rytířským románům, které stejně jako exempla čerpají z antických i folklórních zdrojů, a funkci, kterou v nich plní využití lesní prostředí.

¹⁴⁶ SAUNDERS, Corrine J.: *The Forest of Medieval Romance*. Cambridge, 1993, p. 29 – 35.

4. Obraz lesa v rytířských románech

4.1 *Tristram a Izalda*

Staročeskou básnickou skladbu *Tristram a Izalda* můžeme s trochou nadsázky označit jako „lesní román“. Využití lesního prostředí není náhodné, ale sleduje ucelenou koncepci. Les zastává v díle důležitou úlohu, má své pevné místo v kompozici skladby. Nepředstavuje pouhou kulisu děje, naopak zvýrazňuje hlavní motivy a zásadním způsobem dotváří celkové vyznění jednotlivých epizod.

Poprvé se les v románu objevuje v souvislosti se střetnutím Tristrama a draka Sarpanda. Místo souboje sice není přímo zmíněno, je však zřejmé, že se odehrává v lesním prostředí. Když Tristram vyráží vstříc drakovi, míjí rytíře, kteří se sami neodvážili postavit. Tito muži čekají na poli, zatímco Tristrama vede za drakem „muž polesní“. Zbabělci čekají na pomezí kulturní oblasti, zatímco Tristram následuje lesního muže do lesa – oblasti přírody. Tristram s drakem svede boj v údolí, mrtvý drak poté leží u skály. Drak tedy přebývá ve skalnatém, zalesněném údolí (do stejného prostředí je souboj s drakem situován také v *Kronice o Rohovém Sayfridovi*). Právě údolí představovala ve středověku jeden z mála krajinných typů, který vzdoroval odlesňování. Terénní profil znemožňoval využití orné půdy a komplikoval i provozování lesních řemesel. Lesy zůstávaly nedotčeny také v údolí řek, záplavy znemožňovaly zemědělské využití a těžká půda v záplavové oblasti nebyla vhodná pro orbu.¹⁴⁷ Ztotožnění lesních oblastí s horami proto není nutnou podmínkou, neboť lesy jsou spojovány také s prostředím horám protikladným – s údolími.¹⁴⁸

Umístění draka do lesního údolí má svoji logiku, která se objasní při přihlédnutí ke kompozici románu. Ta se vyznačuje řadou kontrastních situací, jež podtrhují dramatický účinek díla. Dílo prostupuje mnoho opakujících se motivů a postav, které stojí ve vzájemné opozici. Drak Sarpand je ve vyprávění úzce provázán s Izaldiným strýcem Moroltem, obě postavy poji četné podobnosti. Souboj s Moroltem je prefigurací souboje s drakem. Oba souboje se odehrály z rána („v jitře ráno“). V obou soubojích byl Tristram zraněn a následně vyléčen Izaldou, v souboji s Moroltem byl otráven „nálepovým kopím“, v boji s drakem ho

¹⁴⁷ BECHMANN, Roland. *Trees and Man*. New York: 1990, p. 287.

¹⁴⁸ Ve středověké literatuře není motiv temného údolí nijak neobvyklý, nacházíme ho například v Mandevillově cestopisu. Údolí také figuruje mezi výčtem nepříznivých míst, ke kterým přirovnává Tkadleček svou cestu životem: „Hory vysoké pro sirobu ohlédati muši, doly hluboké oplaziti budu musiti pro nelitostivú vody prudké přebřesti, mosty nepevné přejíti, lesy temné, púště neobyčejné, vlasti neznámé, lidi nejisté, vše pro sirobu a v sirobě pro tebe, Neštěstie, shlédati a opatřiti musím“ (HAVRÁNEK, Bohuslav – HRABÁK, Josef: *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. Praha, 1957, s. 571). Pasáž nás upozorňuje nejen na obtíže středověkých cestovatelů, ale také na skutečnost, že přestože les byl kladen do souvislosti s horami i údolími, tyto pojmy zcela nesplyvají.

zasáhl spalující žár. Úlomek meče usvědčí Tristrama z vraždy Morolta, jako důkaz vítězství nad drakem vyřízne Tristram dračí jazyk. Do boje z Moroltem se Tristram vydává, aby získal lásku: „aby mi tiem lépe má milá přála, / ač-li by se mi se kdy dostala“, ¹⁴⁹ vyslouží si však Izaldinu nenávist. V souboji s drakem se Tristram lásky zříká, vzdává se nevěsty ve prospěch svého strýce, Izalda se však do něj zamiluje. Strukturální provázanost obou soubojů je tedy zřejmá. Autor románu využíval nejen podobností, ale i protikladů. Morolt je popisován jako vznešený, čestný protivník („ten rek udatný“), naopak drak je líčen negativně („hořší nežli črt“, „zvěř necná“). S Moroltem se Tristram utkal na hoře, s drakem v údolí. Protiklad ušlechtilého a neušlechtilého protivníka zde doplňuje protiklad vysokého a nízkého. Právě hierarchické pojetí prostoru je pro středověkou kulturu typické, nižší poloha protivníka se odrážela i v jeho symbolické pozici. ¹⁵⁰ Umístění lesa do údolí tedy mohlo vzbuzovat negativní konotace. Také v jiné pasáži skladby jsou nešlechtní protivníci poraženi v údolí: „tato biřice bieše vehnal / v jeden dól velmi hluboký / tu jim zmláti jich boky“. ¹⁵¹ Ostatní „nešlechtní kati“ se raději ukryli do města.

Les poskytuje úkryt hrdinům románu i jejich protivníkům. Často se objevuje motiv skrytí v křoví nebo ve větvích stromu: „v noci tam přijedichu / v křoví se skrýti chtiechu“. ¹⁵² Král špehuje svou ženu ve větvích stromu, Tristram pozoruje Izaldu skryt v křoví u cesty. Les se stává bezpečným útočištěm, poskytuje úkryt před pronásledovateli: „Tristram s tiem uteče do jednoho háje, / péči na se velkú maje / zdali by se mohl kde před oděnci skrýti / tu jim chtě jako neznám býti“. ¹⁵³ Zdůrazněna je velká rozloha lesa, která znemožňuje pronásledování: „potom ten den celý / skrze les a púšť jsu se mlčeli / tu tak daleko jidechu po těch horách / až jich již viac neby strach“. ¹⁵⁴ Les tedy odvrací strach ze stíhání, avšak může vzbuzovat strach sám o sobě: „po lese tu chodieše / a velmi se bojieše“. ¹⁵⁵ V románu se objevuje strach z vlků, obvyklý motiv české středověké literatury. Král na Tristrama nastraží past na vlky („kúsu vlkovou“), rytíři, kteří zanechávají dívku v lese, ji v obavě před vlky raději vysadí do koruny stromu: „posadichu ji na jednu dřeva ratolest, / tu pannu, pro Buoh a pro svú čest / aby jie vlci nevzeli“. ¹⁵⁶

¹⁴⁹ TICHÁ, Zdeňka (ed.): *Tristram a Izalda*. Praha, 1980, s. 24.

¹⁵⁰ KLIMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku*. Praha, 2014, s. 96.

¹⁵¹ Ibid., s. 62.

¹⁵² Ibid., s. 51

¹⁵³ Ibid., s. 75

¹⁵⁴ Ibid., s. 64

¹⁵⁵ Ibid., s. 56

¹⁵⁶ Ibid., s. 43

Les tedy poskytuje ochranu, jedná se však také o místo vyhnanství. Tristram a Izalda unikají popravě a skrývají se v lesích. Teprve v lese mohou dát volný průchod své lásce. Připomínají Adama a Evu či dobové obrazy lidí zlatého věku, milující muž a žena, nazi a osamělí. Popis života v lesní samotě se ale diametrálně liší od idylického obrazu zlatého věku. Pobyt v lese je utrpením, hrdinové strádají materiálně i duševně: „přebýváje tu v lese skrytě, maje smutek přemnohý.“¹⁵⁷ Román proti sobě ostře staví svět města, dvorské kultury a platných sociálních norem a les, oblast přírody, místo jejich popření. Alternativou ke dvorskému způsobu života je pouze opuštění kulturní oblasti. Například trpaslík Melot je vyhnán od dvora, opouští tak zároveň lidskou společnost, bloudí po lesích a skrývá se před lidmi: „Proč tuto v lese přebýváš / a před lidmi se ukrýváš?“¹⁵⁸ Ztrácí tak kulturní atributy, zejména lidskou stravu: „nesměl viac postati k hradu / ale vždycky po lese chodieše / a pokrm jako divá zvěř mejieše.“¹⁵⁹

Tristram a Izalda trpí zejména absencí kulturního pokrmu (chleba) a ušlechtilých nápojů (medoviny, vína, piva): „a tito to trpěti musichu / že dvů letech chleba neokusichu / meda, vína ani piva / div, že v nich osta duše živa!“¹⁶⁰ Živí se především tepelně neopracovanou stravou: „tu k pokrmu miesto zelička nasbierachu rozličného bylíčka.“¹⁶¹ Jejich potrava je především rostlinná, pojídají také žaludy,¹⁶² které sloužily především jako pastva pro vepře: „a nemějiechu pokrmu / jednak až léta druhého / na světě nic jiného / než žaludy a lesní zeličko / tuž toho jediechu maličko“.¹⁶³ Další lesní produkty, které tvořily významný doplněk jídelníčku středověkých lidí (med, oříšky, lesní ovoce), nejsou zmíněny.¹⁶⁴ Ubohý jídelníček Tristram občas zpestřuje lovem – pomocí luku. V rytířských románech je obvyklý motiv rytíře, který v divočině odloží meč, symbol svého postavení, a chopí se luku, nectné zbraně připisované lovcům a divochům.¹⁶⁵ Loví srny a drobné ptáky: drozda nebo

¹⁵⁷ Ibid., s. 65

¹⁵⁸ Ibid., s. 56

¹⁵⁹ Ibid.

¹⁶⁰ Ibid., s. 64

¹⁶¹ Ibid., s. 65

¹⁶² Žaludy byly využívány k přípravě pokrmu spíše v době nouze, nepojídaly se celé, ale připravovala se z nich mouka. Žaludový chléb také ve své *Správovně* doporučoval Pavel Židek Jiřímu z Poděbrad jako součást vhodného jídelníčku.

¹⁶³ Ibid., s. 65

¹⁶⁴ Důležitou úlohu lesních plodů jako doplňku stravy středověkých lidí zdůrazňuje R. Bechmann. Postupující odlesňování a rozvoj obilnářství připravil vzrůstající populaci o důležité látky a vitamíny získávané z lesních plodů. Tento nedostatek ve výživě připravil situaci, kdy v Evropě ještě nebyly rozšířené nové druhy ovoce a zeleniny z Asie a Ameriky, vhodné podmínky pro vlny morových pandemií. Podle Bechmannovy hypotézy spolu úzce souvisí míra odlesnění regionu a míra jeho postižení morovou epidemií (BECHMANN, Roland: *Trees and Man*. New York, 1990, p. 22 – 23).

¹⁶⁵ LE GOFF, Jacques: *Středověká imaginace*. Praha, 1998, s. 140.

hřivnáčka.¹⁶⁶ Postižení nedostatkem stravy jsou i jejich koně: „také koni jich mějiechu to za stravu / jediechu mech a na bahniech trávu“.¹⁶⁷ Koně patří mezi domácí zvířata nejnáročnější na výživu, přesto se i v případě koňských stád praktikovala lesní pastva.¹⁶⁸

Spíše než o reálné líčení podmínek života v lese se tedy jedná o literární obraz života v nekulturní oblasti. Je zdůrazňováno utrpení protagonistů, kteří se vydělili z lidské společnosti. Život v přírodě zbavuje hrdiny základních znaků kultury – tepelně upravovaného pokrmu i oděvu: „pro sloty i všeliké zlé povětríe / rúcho se vše na nich zetře / žež ta paní i ten panic / rúcha nejmějiechu na sobě nic.“¹⁶⁹

Les je v románu popisován především jako místo překročení sociálních norem. Je líčen jako skrytý prostor mimo lidský dohled. Dokáže skrýt nejen nevěru, ale i zločiny, Izalda posílá nepohodlnou služebnici do lesa pro léčivé byliny: „kořenie žež by jím vzela podzdravenie“,¹⁷⁰ zároveň však najímá vrahy, aby ji zde zabili: „pojmúc ji tajně věďtež do lesa / třeba-liť učínite z ní ruská kolesa.“¹⁷¹

Mimomanželská láska, ústřední téma básně, se odehrává v přírodní oblasti – v zahradě, na louce u lesa, v lese. Ve snu, který předpovídá Tristramovu nevěru, z lesa přichází kanec, jenž zneuctí královo lože: „jako z lesa běžel jeden/ vepř hrozný a velmi nezbedný [...] toho nepřesta, ale svými pěnamy / a rozličnými škaředými poskvrami / to lože všechno rozmeta.“¹⁷²

Dokud Tristram a Izalda svou lásku tají, opouštějí v noci svá obydlí a scházejí se v zahradě: „k tobě do zahrady vkročíme / tu, kdež ta lípa stojí nad studničkú.“¹⁷³ Sad, součást přírody, ale přírody kultivované a spravované člověkem, slouží jako útočiště pro nežádoucí, nicméně dosud tolerovaný společenský vztah. Když je nevěra odhalena, je nelegitimní pár přinucen odejít do lesa. Zakázaný, společensky nepřijatelný svazek může probíhat pouze v nekulturní oblasti. Idyla lesní exilu je však narušená tělesným strádáním. Ve chvíli, kdy vyprchají účinky nápoje lásky, hrdinové už nedokážou pobyt v lese snést. Samotný les je tak

¹⁶⁶ Drobní ptáci patřili k běžné součásti jídelníčku. Pavel Židek ve své *Správozně* doporučoval drozdí maso. Holub hřivnác oproti tomu nepředstavoval příliš chutné sousto, podle Klareta i Žídka měl mít lesní holub narozdíl od běžného holuba žluč. Podle Klareta je hřivnác symbolem zloděje. Tristram, který krále připravil o manželku a živí se tímto ptákem, je tak spojován se zlodějstvím.

¹⁶⁷ TICHÁ, Zdeňka (ed.): *Tristram a Izalda*. Praha, 1980, s. 64.

¹⁶⁸ BECHMANN, Roland: *Trees and Man*, New York, 1990, s. 131.

¹⁶⁹ TICHÁ, Zdeňka (ed.): *Tristram a Izalda*. Praha, 1980, s. 64.

¹⁷⁰ Ibid., s. 42.

¹⁷¹ Ibid.

¹⁷² Ibid., s. 44 – 45.

¹⁷³ Ibid., s. 50.

symbolem iracionální, ničující a izolující lásky obou milenců¹⁷⁴ a odráží nemožnost naplnění jejich lásky v rámci společnosti. Rozloučení Tristrama a Izaldy se odehrává na křižovatce na kraji lesa, kde jedna cesta vede do lesa, druhá do města. Usmíření tedy probíhá na pomezí kulturního a přírodního prostoru: „tu, kdež se dělá cesta před lesem,“¹⁷⁵ zprostředkuje jej poustevník, člověk stojící na hranici kultury a přírody. Izalda se vydává cestou do města, znovu vstupuje do legitimního svazku, začleňuje se do normálních sociálních vztahů a opouští les – oblast přírody: „vyvede královu na pole / a da ji královi v ruce“.¹⁷⁶

S lesem se nejčastěji pojí přívlastek hustý či pustý. Les je ztotožňován s pouští: „sed na oř i hna jednu drahú, / přes obilé i přes trávú, / mysle jeti k jednej púšti, v nížto bieše les hustý.“¹⁷⁷ Přesto je zdůrazňována hojnost lovné zvěře v lesích: „do lesa na jednu púšť / ještě zvěři bylo húšť.“¹⁷⁸ Lovecké scény jsou nedílnou součástí většiny rytířských románů a ani staročeský *Tristram* není výjimkou. Role lovu v díle spočívá zejména v tom, že poskytuje záminku a příležitost pro milostné schůzky. Pán hradu odjíždí na lov a zanechává svou ženu samotnou, vytváří tak prostor pro setkání milenců. Izalda pozve do svého loveckého stanu Tristrama, který čeká v lese. Lov často trvá dlouhé dny: „chce král dvadeceti dní na lovu ztráviti“.¹⁷⁹ Králova lovecká družina čítá stovky lidí, les je však přesto líčen jako liduprázdný. Tristram a Izalda se skrývají v lese, který však není příliš vzdálen od králova města. V lese žijí po dvě léta, přesto však nepotkají žádného člověka: „jsú tu v lese bydlili / viece nežli dvě létě a dvě neděli / a člověka nižádného neviděli.“¹⁸⁰ V lese se nesetkají s nikým kromě lovčího a poustevníka, typickými představiteli „lesních lidí“. Dalším člověkem, jenž se v lese vyskytuje, je „jeden mužík chudý, který sbíral v lese húby.“¹⁸¹ Sběr hub je také jediným způsobem hospodářského využívání lesa, který se v románu vyskytuje.

Les je v románu využit jako typ nekulturního prostředí. Je popisován jako pustý a liduprázdný, jako místo úkrytu a porušení společenských pravidel. Protiklad kultury a přírody v románu slouží především k zdůraznění a sankcionování sociálních norem.

¹⁷⁴ SAUNDERS, Corrine J.: *The Forest of Medieval Romance*. Cambridge, 1993, p. 100.

¹⁷⁵ Ibid., s. 67

¹⁷⁶ Ibid., s. 68

¹⁷⁷ TICHÁ, Zdeňka (ed.): *Tristram a Izalda*. Praha, 1980, s. 61.

¹⁷⁸ Ibid., s. 42.

¹⁷⁹ Ibid., s. 49.

¹⁸⁰ Ibid., s. 64.

¹⁸¹ Ibid., s. 69.

4.2 Staročeské rytířské romány

Prostor, do kterého je situován děj rytířských románů, většinou není přesně lokalizován ani blíže popsán. Příběh se odehrává v typizovaných lokalitách, které mohou být rozděleny na základě dichotomie *cultura versus natura*: město a pole (kulturní oblast), zahrada či sad (pomezí přírodní a kulturní oblasti), les, hory, moře¹⁸² (přírodní oblast). Z hlediska prostorového zasazení děje v rytířských románech dominují dvě prostředí: les a město. Město splývá s královským či šlechtickým dvorem a není nijak blíže popisováno. O trzích, řemeslnících či měšťanských domech nenajdeme ani zmínku. Město je ztotožňováno s hradem, prostředím dvorské kultury. V protikladu k městu stojí les. Antický protiklad města a venkova ve středověké literatuře vystřídala opozice obydlených a neobydlených oblastí, města a lesa.¹⁸³ Na rozdíl od městského prostředí je v rytířských románech popisu lesa věnován větší prostor.

Les je konstruován v protikladu ke dvorskému prostředí, ke kulturnímu prostoru. Do prostoru lesa jsou proto vytěsňovány jevy, které nemají místo v představě dvorského života. Nekurtoázní chování se odehrává v lese. Královna, kterou utiskuje krutý pohan, musí opustit svůj hrad a sejít za ním do lesa: „a královna toho hradu / se pannami šla na důbravu / kdež rok měla s pohanem“.¹⁸⁴ Trpaslík Lavrinek unesl urozenou dívku a zmocnil se jí pod stromem¹⁸⁵: „i sed pod lípu zelenú, tu vzech sobě pannu za ženu“.¹⁸⁶ Drak, který uchvátil princeznu, ji odnáší do lesa. Také Sayfrid byl zavražděn v lese. Chování neodpovídající kulturním normám je tedy vykázáno do nekulturního prostředí.

S pobytem v nekulturním prostředí je spjata i nedosažitelnost kulturní stravy. Rytíři bloudící v lese jsou připraveni o možnost kulturního stolování, postrádají chleba i víno. Přestože dovedou rozdělat oheň, nemohou potravu tepelně zpracovat ani dochutit, nemají „ani hrnce, ani peci, ani soli“.¹⁸⁷ Místo vína, kulturního nápoje par excellence, se musí spokojit s vodou. Jsou odkázáni na tepelně neupravenou, nekulturní stravu. Příznačné je, že neloví zvěř, ani nesbírají lesní ovoce či med. Živí se výhradně lesními rostlinami: „kvietie, kořeníe i zelé /

¹⁸² Moře hraje důležitou úlohu pouze v *Tristramovi a Izoldě*, *Bruncvíkovi* a *Apollónovi*. Z hlediska děje a kompozici románu plní podobnou funkci jako les.

¹⁸³ LE GOFF, Jacques. Středověká imaginace. Praha, 1998, s. 73.

¹⁸⁴ MAREČKOVÁ, Dagmar - PETRŮ, Eduard (ed.): *Rytířské srdce majíce. Česká rytířská epika 14. století*. Praha, 1984, s. 286. *Tandariáš a Floribella*

¹⁸⁵ Daná pasáž naznačuje další z funkcí lesního prostředí. Na spojení lesa a tělesné lásky odkazoval v jednom ze svých kázání Jan Hus: „panna druhdy věnec nese a panenství již ztraceno v lese“. MACEK, Josef: Vnímání přírodních krás v českých zemích v pozdním středověku. In: *Český časopis historický* 95, č. 2 (1997), s. 292.

¹⁸⁶ MAREČKOVÁ, Dagmar - PETRŮ, Eduard (ed.): *Rytířské srdce majíce*. Praha, 1984, s. 227. *O Jětrichu Berúnském*

¹⁸⁷ Ibid., s. 137. *Vévoda Arnošt*

to jich krmě bieše cele“¹⁸⁸ a dále houbami, pokrmem chudých: „Dlúho v těch pustinách biechu, / nic jiného nejediechu / než zelie a k tomu húby / to jedúc jako přes zuby.“¹⁸⁹ Bruncíkovi při bloudění v lese slouží za potravu žaludy a bukvice: „i nabrať s sebú žaluduov a bukve v ňadra“.¹⁹⁰

Ve středověké rytířské literatuře představoval les výsadní prostor, ve kterém se odehrává rytířské dobrodružství.¹⁹¹ České rytířské romány nepředstavují výjimku, také v nich probíhá většina střetů v lese, rytíři zde překonávají překážky a porázejí své nepřátele: „když ctný rytíř právě vcházel do lesa / tu Mědník pospíšil za nimi v rychlosti / a obořil se naň v nenadálosti“¹⁹². V lese čelí fantastickým (draci, trpaslíci, obři) i lidským protivníkům (loupežníci), utkávají se s divou zvěří. Alexandrova vojska v indických lesích vzdorovala divým mužům, chlupatým ženám, slonům a dalším nestvůrám. Les je také rezidencí těch nejstrašnějších protivníků – draků.

V lesním údolí Sayfrid, Tristram i Bruncvík bojují s draky. Souboj s drakem patří mezi světově nejrozšířenější folklórní motivy. Tento motiv se vyskytuje v rytířských románech, pohádkách a pověstech, stejně jako v legendistické tradici. Jeho kořeny hledají religionisté a folkloristé v mytologii a rituální praxi.

Klíčovým tématem celosvětové mytologie je příběh o vítězném střetu kulturního hrdiny, představitele sociálního řádu, a chtonické nestvůry, ztělesnění antikultury, chaosu, přírody. Nestvůra, nejčastěji v podobě draka, obývá antikulturní prostor, nedotčený lidskou činností.¹⁹³ V evropské tradici jej nejčastěji ztělesňovalo moře či právě les.¹⁹⁴ Podle Mirceaho Eliada stojí v základu archaických náboženských představ systém iniciačních rituálů, během kterých docházelo k symbolickému ztělesnění iniciovaného mladíka s kulturním hrdinou. Součástí přechodového rituálu, ve kterém se moment změny sociálního postavení jedince propojoval s kosmologickým počátkem kultury, bylo symbolické přehrávání mýtu.¹⁹⁵ Vzájemně provázané mýty a rituály zanechaly své ozvuky v evropské narativní tradici. Zde souboj hrdiny s drakem plní stejnou funkci. Také syžet souboje s drakem v rytířských

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ Ibid.

¹⁹⁰ Ibid., s. 168. *Kronika o Bruncvíkovi*

¹⁹¹ LE GOFF, Jacques: *Středověká imaginace*. Praha, 1998, s. 69.

¹⁹² PRUSÍK, František X. (ed.): *Kronika o Rohovém Sayfridovi*. Praha, 1891, s. 82.

¹⁹³ BUDIL, Ivo: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*, Praha, 2003, s. 256

¹⁹⁴ Časté sepětí draků a lesa v českém folklóru vysvětlují některé teorie historickou reminiscencí na boje nově příchozích kmenů s autochtonním obyvatelstvem. To mělo být zatlačeno právě do pohraničních hvozdů a vzpomínka na něj se měla transformovat do folklórní představy draka. Tento euhemeristický přístup však nepokládám za příliš plodný. Ibid.

¹⁹⁵ Ibid.

románech sleduje strukturu přechodového rituálu: separace, pomezí, agregace. Hrdina vstupuje do pomezí (*marge*), nekulturního, mimořádného prostoru plného nebezpečí, kde poráží nestvůru. Jeho vítězství přináší návrat normálních sociálních vztahů a obnovení společenského řádu. Volba lesa jako dějiště rytířských dobrodružství tedy není náhodná, vychází z dlouhé folklórní tradice. Les představuje pomezí prostor, místo nebezpečí mimo běžný sociální řád.

Protiklad kultury a přírody patří mezi nejstarší a nejobvyklejší myšlenková schémata.¹⁹⁶ Rozlišování mezi kulturou a přírodou, světem lidí a ne-lidí, je typické pro všechny epické folklórní útvary, pohádky i mýty, a stejně tak, jak se domnívám, i pro středověkou literární produkci. V evropském kontextu se protiklad mezi přírodou a kulturou obvykle vyjadřuje opozicí mezi obdělávanou polní krajinou a divočinou. Nejčastějším vyjádřením přírodního prostoru je zde les.¹⁹⁷ Přejít mezi kulturou a nekulturou obvykle podtrhává výrazná hranice: meze obdělávaných polí, hory, řeka nebo právě les.¹⁹⁸ Překročením hranice mezi světy začíná hrdina své dobrodružství. Typickou distanční narativní strukturou je v rytířských románech motiv lovu.¹⁹⁹ Hrdina zabloudí v lese, odloučí se od své družiny při lovu: „Tuto Sayfrid vyjel na štvání do lesa.“²⁰⁰ Prostorová i sociální segregace představuje iniciační moment děje, usnadňuje překročení hranice mezi civilizovanou oblastí a fantastickým prostorem, ve kterém se odehrává dobrodružství.²⁰¹ Ve středověké imaginaci tento prostor rytířských zkoušek, a tedy hranici mezi dvěma světy, představoval nejčastěji právě les.²⁰² Motiv bloudění je všudypřítomný. Jedná se o iniciační moment děje, hrdinové se ztratí v lese a zabloudí až k místu, kde vrcholí zápletky: Bruncvík se setkává se lvem, Sayfríd bojuje s draky, Jetřich nalézá růžovou zahradu.

Les je ztotožněn s poustí, jedná se o liduprázdné, nekultivované místo. Zdůrazňována je rozloha lesa, v němž hrdinové bloudí po několik dnů. Les vzbuzuje negativní pocity, jeho hustota omezuje průchodnost a viditelnost: „Však jim nebyše do smíchu / Pro hustotu nevidiechu sebe / jedině patřiechu do nebe / hrozné hory, lesy jmiechu / mezi nimižto všickni

¹⁹⁶ HUBINGER, Václav. Svět za ohradou. In: *Český lid*, č. 78, 1991, s. 1.

¹⁹⁷ Vzhledem k hospodářským praktikám, v jejichž důsledku se většina lesů stala výsostně kulturním prostorem, je tato opozice spíše myšlenkovým konstruktem než přesným popisem reality. Dualita mezi kulturou a přírodou vyplývá spíše z vlastností lidské mysli než z reálného stavu světa. Ibid. K problematice dichotomického členění, jeho relativnosti a nezbytnosti pro antropologii viz HORSKÝ, Jan – HRONÍKOVÁ, Linda – STELLA, Marco (eds.): *Natura et cultura I. Antropologická bádání mezi empirií a interpretací*. Praha, 2014, s. 47.

¹⁹⁸ Ibid., s. 3.

¹⁹⁹ SAUNDERS, Corrine J.: *The Forest of Medieval Romance*. Cambridge, 1993, p. 48.

²⁰⁰ PRUSÍK, František X. (ed.): *Kronika o Rohovém Sayfridovi*. Praha, 1891, s. 71.

²⁰¹ NEJEDLÝ, Martin: *Středověký mýtus o Meluzíně a rodová pověst Lucemburků*. Praha, 2014, s. 164.

²⁰² Ibid., s. 130.

blúdiechu“.²⁰³ V lese vládne temnota, která deptá ztraceného hrdinu: „Čím dále, vždy cesty i stezky tratil. / Však nechtěl změnit umyslu svého, / až přišel do oudolí hlubokého, / To takovou tmou naplněno, / že se mu teprv srdce zarmoutilo, / I řekl: „Ach, milý Bože, rač dáti, / abych se mohl někoho doptati, / kde jsem se tuto já nešťastný vydal: / Nikdá jsem větší tesknosti nemíval / nevěděl pak v takovém zarmoucení, / že se tu dostal panně k spomožení“.²⁰⁴ Alexandr se svými rytíři bloudil temným lesním údolím: „vničechu do údolě temného tak, že ledva jeden druhého mohl opatřiti. A bieše v tom údolí tak přehustá mlha, že jsú ji rukama makali. A biechu tu v tom údolí přemnozí stromové, jichžto ovoce a listie vonnú chut mějieše“.²⁰⁵ Les, opuštěný zvířaty i lidmi, vzbuzuje strach: „a poče u velikém strachu běžeti po těch pustých horách, neb ani ptáka ani zvířata tu bieše“.²⁰⁶ Tandariáše při cestě lesem přepadne stesk (a následně i loupežníci): „takž jede dlúhé časy / až se mu přihodí kdesi / že jedú skrze veliký les / až se ztúžil panie bieše“.²⁰⁷

Zvýrazňována je liduprázdnost a hustota lesa: „v húšť a v les velký vniknú / z něhož třetí den vyniknú / do jedné bohaté země.“²⁰⁸ Les, opuštěný a neproniknutelný, tedy představuje ideální místo skrytí. Do něj se uchylují psanci, například zběhové, kteří napadli Tandariášovu družinu. Lesní houšť ale posloužila i kladným hrdinům, rytíři nalákali do lesa obry, aby jim znemožnili ohánět se velkými kyji. Lest se podařila, obři byli pobyti: „tuť každý jak buk ležieše“.²⁰⁹ Les poskytuje ochranu před pronásledováním. Tandariáš, který chce utajit svoji totožnost, odjíždí po vítězství v turnaji z hradu a skrývá se v lese. Při posledním vítězství neodjíždí do lesa, ale vrací se do hradu, ke své pravé totožnosti a místu v sociální struktuře.

Lesy slouží také ke geografickému určení. Odkazem na dominantní druh lesní dřeviny může být charakterizována celá oblast, Jetřich se vydává hledat růžovou zahradu „tu kdež tyrelské jedle stojí“.²¹⁰ Rytíři projíždějí „bory“ a nejčastěji „dúbravy“. Dubo-bukové porosty skutečně patřily v českém středověku mezi nejrozšířenější.

²⁰³ MAREČKOVÁ, Dagmar - PETRŮ, Eduard (ed.): *Rytířské srdce majíce*. Praha, 1984, s. 137. *Vévoda Arnošt*

²⁰⁴ PRUSÍK, František X. (ed.): *Kronika o Rohovém Sayfridovi*. Praha, 1891, s. 72.

²⁰⁵ Prozaická povídka o Alexandru Velikém <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/e776d714-0d0a-475a-962f-fc9f8ccac846/plny-text/s-aparatem/folio/69r>

²⁰⁶ MAREČKOVÁ, Dagmar - PETRŮ, Eduard (ed.): *Rytířské srdce majíce*. Praha, 1984, s. 168. *Kronika o Bruncvíkovi*

²⁰⁷ Ibid., s. 272. *Tandariáš a Floribella*

²⁰⁸ Ibid., s. 149. *Vévoda Arnošt*

²⁰⁹ Ibid., s. 156. *Vévoda Arnošt*

²¹⁰ Ibid., s. 200. *O Jětřichovi Berúnském*

Hospodářské využívání lesa rytířské romány opomíjí. Výjimkou je *Kronika o Rohovém Sayfridovi*, kde vystupují uhlíři. Zákeřný kovář poslal Sayfrida za uhlíři, kteří pálili své milíře v lese poblíž lípy, pod kterou ležel drak: „Nedaleko odtud byl veliký les / tam pod lipou ležel hrozný drak co pes / kdežto poslal jej kovář hned v te míře / aby tu pilně pohledal uhlíře / ten za tou lipu blízko uhlí pálí / uhasíc milíř na hromadě chválí / že mu připověděl všeho nechati / aby měl dvě neděli čím dělati / tu mínil kovář, že se ho zbaví / a ten hrozný drak hnedky ho udáví“.²¹¹ Výskyt lip v lesích nebyl neobvyklý. Lípy dodnes patří k nejlepším zdrojům pastvy pro včelstva. Ve středověkých lesích sídlily roje divokých včel a pro ceněný lesní med, v podstatě jediné sladidlo středověku, se za nimi vydávali specializovaní sběrači medu - brtníci. Zřejmě z tohoto důvodu chebský lesní řád zdůrazňuje ochranu lip, sedláci nesměli kácet lípy a duby a ani lesníci nesměli lipové dřevo prodávat: „všechna dřeva z listnatých stromů kromě dubů a lip mohou lesníci prodávat“.²¹² Přítomnost uhlířů, lovčích či pastevců dobytka v románových lesích, kterými projížděli rytíři za dobrodružstvím, tyto drobné připomínky každodennosti lesa a jeho hospodářské funkce dokládají, že se literární les nikdy nestal zcela imaginativním, fantastickým prostorem. Reálná a symbolická rovina se v románech prostupovaly.²¹³

Les není v rytířských románech pojímán jako pozemkové vlastnictví, kromě jedné výjimky. Král ukazoval Arnoštovi zemi, kterou mu udělil: „Výjezd jim sám král učini / ukazuje lesy i dědiny / i vše města, hrady také / k tomu hory všelijaké“.²¹⁴ Lesy a hory charakterizují také Tandariášovu zemi: „Tandarius měl zemi hrdú / od hor, lesův velmi tvrdú“.²¹⁵

Všudypřítomným jevem české středověké literatury je ustálené spojení „v horách, lesích neb na poli“,²¹⁶ které v různých variacích prostupuje většinu rytířských románů i jiných literárních děl. Středověká čeština neznala souhrnný pojem pro vyjádření krajiny, musela si proto pomoci opisem, vyjmenováním dominantních krajinných typů sloužících pro vyjádření celku.²¹⁷ Les je zde jednoznačně odlišen od hor a od polí. Jednoznačné ztotožnění lesů s

²¹¹ PRUSÍK, František X. (ed.): *Kronika o Rohovém Sayfridovi*. Praha, 1891, s. 64.

²¹² KUBŮ, František. Chebský lesní řád z roku 1379. In: *Historia docet. Sborník prací k počtě šedesátých narozenin prof. PhDr. Ivana Hlaváčka, Csc.* Praha, 1992, s. 216.

^{213 213} SAUNDERS, Corrine J.: *The Forest of Medieval Romance*. Cambridge, 1993, p. xi.

²¹⁴ MAREČKOVÁ, Dagmar - PETRŮ, Eduard (ed.): *Rytířské srdce majíce*. Praha, 1984, s. 149. *Vévoda Arnošt*

²¹⁵ Ibid., s. 266. *Tandariáš a Floribella*

²¹⁶ Ibid., s. 228. *O Jětřichu Berúnském*

²¹⁷ KLIMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku*. Praha, 2014, s. 45.

hornatými oblastmi tedy není podmínkou.²¹⁸ Zároveň je patrná jasná distinkce mezi lesnatými a polními oblastmi: „bud' to v lese nebo na poli“.²¹⁹

V rytířských románech slouží les jako meziprostor mezi civilizovanými oblastmi. Dějové epizody jsou odděleny scénou přechodu lesa. Na cestě z jednoho města do druhého musí rytíř překonat les: „Zatiem v túhách z lesa jeda / tu jedno město nadjide“.²²⁰

Změnu prostředí, ve kterém se děj odehrává, doprovází v rytířských románech obvyklý motiv průjezdu přes les: „jede přes púšť jednu cestú, / až přijede k Karehes, tomu městu“.²²¹ Na cestě z jedné obydlené oblasti do druhé musí rytíř překonat les. Román tak evokuje obraz ostrůvků civilizace, obklopených zeleným lesním mořem, který odpovídá Le Goffově metafoře o lesu jako negativu muslimské poušti.²²² Tento stav však odpovídá nanejvýš realitě raného středověku. V pozdějších obdobích byly lesní plochy kontinuálně umenšovány. Jistý, krátkodobý zvrat zřejmě nastal v patnáctém století, kdy se v důsledku zániku vsí lesní plochy opět rozrostly.²²³ K intenzivnímu zanikání vsí přispěla depopulace venkova po roce 1419 a přesuny obyvatelstva do výhodnějších poloh. Druhá vlna vyliďňování venkova přišla v důsledku útěků poddaných na přelomu 15. a 16. století.²²⁴ Les se vracel na území opuštěné lidmi. Pustnutí vsí bylo stálým doprovodným jevem středověkého osídlení²²⁵ a odráží se v literatuře, v listinném materiálu i v lidové slovesnosti.²²⁶ Přestože na území Českého království stále existovaly rozsáhlé lesní celky, základní tendence ubývání lesního porostu pokračovala. Les byl vydělen z celku okolní krajiny, nepředstavoval neprostupnou masu, ale jasně ohraničený celek.²²⁷ Vlastní jména nosily nejen velké lesy jako např. les

²¹⁸ Tento způsob obrazného vyjádření přežil středověk, vyskytuje se i ve folklórních narácích. Pro ilustraci uvádím čarovnou formuli hanácké čarodějnice: „ponad les, ponad ves, bez órazu z komina ven“ (SIROVÁTKA, Oldřich - ŠRÁMKOVÁ, Marie: *Devětkrát les, třikrát ves: Lidové pověsti z Hané*. Ostrava, 1982, s. 41.) Celek krajiny je zde zastoupen protikladem lesů a polí. V myslích vesničanů tedy i v moderní době přetrvávala opozice mezi lesními a polními krajinami.

²¹⁹ TICHÁ, Zdeňka: *Tristram a Izalda*. Praha, 1980, s. 97.

²²⁰ MAREČKOVÁ, Dagmar, PETRŮ, Eduard (ed.): *Rytířské srdce majíce*. Praha, 1984, s. 272. *Tandariáš a Floribella*

²²¹ TICHÁ, Zdeňka: *Tristram a Izalda*. Praha, 1980, s. 75.

²²² LE GOFF, Jacques: *Kultura středověké Evropy*. Praha, 2005, s. 184.

²²³ MACEK, Josef: *Jagellonský věk I.*, s. 21.

²²⁴ MAUR, Eduard.: Pustnutí vsí na Plzeňsku za pozdní středověké agrární deprese. In: MUŠKOVÁ, Eva. – STOČES, Jiří (eds): *Tenkrát na západě (Čech). Kapitoly z dějin kultury a každodennosti Plzně a plzeňského kraje*. Plzeň, 2013, s. 51 – 55.

²²⁵ Ibid., s. 28.

²²⁶ Zkušenost pustnutí vsí a polí a neustálý návrat lesa odráží také lidová slovesnost, např. folklórní motiv „třikrát les, třikrát ves“. Skupinu pastevců/uhlířů, kteří přespávají v lese, vyruší příchod nadpřirozené bytosti, která se podivuje jevu, který nezažila za celou dobu, kdy se na místě třikrát vystřídali les a vesnice. LUFFER, Jan: *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha, 2014, s. 165 – 166.

²²⁷ KLIMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku*. Praha, 2014, s. 59-60.

Vindrholec či příznačně pojmenovaný Vydřiduch,²²⁸ ale i malé lesní porosty a háje.²²⁹ Oproti tomu ve středověké literatuře nebývá les pojmenován ani přesně lokalizován. Ve většině případů není lesní prostor blíže určen, les je zobrazován jako neurčitý, nediferencovaný celek. Zde leží jeden z rozdílů mezi českou dvorskou epikou a západoevropskými dvorskými romány, kde bývá les obvykle pojmenován. Rytířská dobrodružství se zde odehrávají v konkrétních lesech, v Ardenském lese, v lese v Logres či v slavném Broceliandu.

Výše zmíněný motiv překonávání lesa při změně prostředí se tedy neshodoval s běžnou zkušeností. V literárním díle však plní důležitou funkci, přechod lesa od sebe odděluje jednotlivé dějové epizody. Pro zhodnocení tohoto problému je nezbytné přihlídnout k orálnímu charakteru středověké literatury. Čtenářský kontext středověkého literárního díla se zásadně lišil od dnešního. Středověcí lidé nečetli tiše a o samotě, četli nahlas a to nejen pro sebe, ale také pro další posluchače, kteří nebyli znalí písma. Tiché čtení se začalo šířit až v průběhu patnáctého století, středověká literatura byla primárně určena k přednesu.²³⁰ Tento fakt nutně ovlivňoval také kompozici a výrazové prostředky literárního díla. Časté opakování motivů, znovu a znovu používané obraty a metafory pomáhaly udržet posluchačkou pozornost a přispívaly k lepší orientaci v ději. Tuto roli plnil i motiv přechodu lesa.

Většina rytířských románů má své kořeny v evropské folklórní tradici, čerpá ze starých předkřesťanských mýtů a příběhů, které se předávaly orální transmisí. Středověké epické zpěvy se také rozšířily po celé Evropě zásluhou profesionálních vypravěčů – trubadúrů, truvérů či heroldů. Literární zpracování hrdinské látky tak vychází z ústního podání. Středověká rytířská epika využívala folklórní motivy, nejedná se ovšem o přesné zápisy ústní tradice. Orální charakter středověké literatury si však vynucoval podobné postupy, které platily i pro ústně šířený text. Přesvědčivý příklad působení profesionálních vypravěčů a vzniku epických básní podal A. B. Lord na příkladě balkánských hrdinských eposů. Výsledná zjištění aplikoval na homérské zpěvy a středověkou hrdinskou epiku, jako příklad posloužily *Beowulf* a *Píseň o Rolandovi*. Tyto teorie tedy můžeme uplatnit i při studiu středověké rytířské literatury. Úkol profesionálních vypravěčů nespočíval v memorování rozsáhlých textů a jejich přesné reprodukci, ale v osvojení kompozičních metod, v tvůrčím využití ustálených témat, motivů a výrazových prostředků. Vypravěč pouze nepřednášel

²²⁸ MACEK, Josef: *Jagellonský věk I*. Praha, 1992, s. 23.

²²⁹ Jména lesů jsou pečlivě zaznamenána zvláště v pramenech z oblasti hospodářských dějin. V roce 1483 prodal Jan z Janovic panství Petršburk, na kterém se nacházelo kolem 45 lesů, většina z nich byla pojmenována. Názvy lesů byly velmi pestré, odvozovaly se od vlastníka lesa, druhové skladby nebo způsobu využívání lesa. Patřily mezi ně např. lesy Weliké Hákně, Wáwruov Duol, Kniežeháj, Březina, Bor, Ostrožiny, Jahodný, Šibeniční vrch, Černý les či Rysowa hora. Archiv český č. 5, s. 530 – 531.

²³⁰ VILÍKOVSKÝ, Jan: *Písemnictví českého středověku*. Praha, 1948, s. 16.

nazpaměť zapamatovaný text, každý přednes byl originálním, tvůrčím aktem. Příběh musel být přizpůsoben vypravěčské situaci, v případě potřeby doplňován novými epizodami či naopak krácen.²³¹ Ze stejných potřeb také můžeme odvodit epizodický charakter středověké rytířské epiky a časté opakování motivů. Prostor pro rozmyšlení dalších veršů dodávaly tzv. formule – soubor pevně daných témat a rýmových variací, které bylo možno vždy využít a přizpůsobit dané situaci.²³² Podle mého názoru lze mezi formule zařadit i výše uvedené vyjádření pohybu v prostoru „v lese, v horách i na poli“. Literární zapsání orální látky tak fixovalo řečnické prostředky do podoby literárních schémat, která sloužila stejnému účelu: zpřehlednění děje a lepší čtenářská orientace.

Ve vztahu k lesu se v románech objevuje i estetické hledisko. Krajinným ideálem je po vzoru Edenu zahrada plná stromů, květů a ptačího zpěvu: „mníechu by byli uprostřed ráje / pták každým pje v své váze / kdož tu bydlí, tomu blaze / kamenie drahé / a každá zvěr, což má moci / tu hrajiechu před pány“.²³³ Avšak také les může budit potěšení, je mu přisouzena specifická estetická hodnota: „podle nejkraššieho boru / ten bieše širok mil snad pěti / tu se jim uda jeti.“²³⁴ V hádance, kterou položil král Apollón, je strom představen jako „dcera lesa krásného.“²³⁵ Brahmani, kteří představují příklad dokonalé askeze, neznají jinou zábavu než potěšení z přírodních krás. Těší je záře slunce a hvězd, moře a rozkvetlé louky, ale také lesy: „Máme také utěšenie v najlepších miestech lesných a studničných, kdežto preutěšené slyšíme ptactva zpíevanie“.²³⁶ Půvab kolchidské krajiny dokreslovaly v imaginaci středověkého básníka krásné lesy bohaté na zvěř: „lesové tepilí, plní zvěři všelikaké a ptactva rozličného, jichžto štěbetáním a zpíeváním prechutným rostieše v lidu veselé a les vešken zvučieše rozkošně“.²³⁷

V dvorské kultuře pozdního středověku nalézáme zřetelnou tendenci k estetickému ocenění lesa a vřelejšímu přístupu k přírodě. Les není pouze místem zkoušek a nebezpečí, ale i příjemného odpočinku a kratochvílí. Podobná tendence se objevuje také v dvorské poezii,

²³¹ LORD, Albert B.: *The Singer of Tales*. Cambridge, 2000, p. 17.

²³² Ibid., p. 30.

²³³ MAREČKOVÁ, Dagmar - PETRŮ, Eduard (ed.): *Rytířské srdce majíce*. Praha, 1984, s. 234. *O Jětrichu Berúnském*

²³⁴ Ibid., s. 201. *O Jětrichu Berúnském*

²³⁵ Ibid., s. 198. *O Apollónovi*

²³⁶ *Prozaická povídka o Alexandrovi* Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/e776d714-0d0a-475a-962f-fc9f8ccac846/plny-text/s-aparatem/folio/65r>

²³⁷ DAŇHELKA, Jiří (ed.): *Kronika Trojanská*. Praha, 1951, s. 20.

např. v básni *V Strachotině hájku* či *Přečkaje vše zlé stráže*, která zachycuje lesní schůzku rytíře a jeho paní: „Svuož kuoň pustím po důbravě, sám s ní sedu rozmlouvaje“.²³⁸

Vztah k přírodě v pozdním středověku zejména ve dvorském prostředí přesáhl pouhý utilitární aspekt. Tuto proměnu demonstroval F. Šmahel na příkladu změny využití motivu divých mužů. Tito obyvatelé lesů, původně zobrazováni jako divoké a nepřátelské bytosti, hroziví strážci erbů a protivníci románových rytířů, nabývají v pozdním středověku přátelštějšího charakteru. Zdůrazňuje se moment jejich zkrocení. Zdomácnění divých mužů předjímá zdomácnění přírody. Místo zuřivých soubojů v divokých lesích je umělci ztvárňovali v rozkvetlých hájích ve hře s dvořany.²³⁹

V pozdním středověku do dvorského života proniká cit pro přírodu. Dvořané tančili v kostýmech divých mužů, zdobili se květinovými věnci a snili o poklidném životě ve stínu stromů, o pastorální idyle.²⁴⁰ Dvorskou kulturu, fascinovanou rytířským ideálem a usilující o úplnou estetizaci života, charakterizuje Huizinga skrze její herní charakter.²⁴¹ Z tohoto hlediska je pochopitelná velká pozornost věnovaná lesu, mimořádnému prostoru spjatému s hrou, loveckým a rytířským dobrodružstvím. Les, pojmáný v opozici k běžnému světu, tak poskytoval prostor pro naplnění ideálu. Burgundský kronikář Chastellain například využil motiv lesního bloudění pro zaznamenání roztržky mezi vévodou Filipem Dobrým a jeho synem Karlem. Vévoda v záchvatu hněvu se sám rozjel do lesů, kde zabloudil a pravděpodobně se pokusil o sebevraždu. Po vzoru rytířských románů se anomická situace odehrává v lese. Chastellain tuto ožehavou epizodu pojal jako líčení rytířského dobrodružství, ve kterém vévoda bloudí hvozdy a vzdoruje ďáblovu pokušení. Ožehavou situaci vyřešil jeden z dvořanů, který se na vévodu obrátil s humornou poznámkou odkazující na rytířská dobrodružství. Spolu s dvořanem tak Chastellain vévodův záchvat konceptualizoval jako obdivuhodné rytířské dobrodružství, hrou na krále Artuše či na Lancelota.²⁴² Nápodoba rytířského dobrodružství se odehrála právě v lese, v prostoru mimo platný sociální řád, v místě hry a snu. Kronikář tak vévodovo nervové selhání prezentoval jako rytířské dobrodružství. Les je zde místem zkoušky, vévodův návrat z lesa reprezentuje návrat k standardním společenským pořádkům. Epizoda dokresluje nejen míru stylizace dvorského života, prostupnost hry, ideálu a reality, ale také důležitou úlohu, kterou v kontextu rytířské

²³⁸ ČERNÝ, Václav: *Staročeská milostná lyrika a další studie ze staré české literatury*. Praha, 1999, s. 278.

²³⁹ ŠMAHEL, František: *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*. Praha, 2012, s. 216.

²⁴⁰ HUIZINGA, Johan: *Podzim středověku*. Praha, Litomyšl, 2010, s. 146.

²⁴¹ HUIZINGA, Johan: *Homo ludens. O původu kultury ve hře*. Praha, 1971, s. 163 – 164.

²⁴² NEJEDLÝ, Martin: „Tak jaký přídomek mu vymyslíme?“ Středověcí vládci v osidlech kronikářovy moci. In: *Mediaevalia historica Bohemica*, 16/2. Praha, 2013, s. 41.

kultury hrál les, zobrazovaný jako prostor stojící v opozici ke dvoru a kultuře.

Podobně také citát z *Románu o Rollovi* normanského kronikáře Wace dokládá, že les si uchovával svou přitažlivost jako specifický prostor dominující rytířské imaginaci, zároveň se však nikdy nestal výhradně románovou konstrukcí, která by nedisponovala jistou hodnověrností.²⁴³ Románová dobrodružství bylo možné zpřítomnit a zasadit do konkrétního prostoru. Wace odjíždí do lesa Broceliandu zažít rytířská dobrodružství. Zároveň však naráží na limity románového světa a střetává se s běžnou realitou lesa: „Po divech pátrat jsem tam byl, / zem i les spatřit zatoužil / Divy jsem hledal, nenašel, / tam i zpět šílený jsem šel, / šílený sem – tam putoval, / bláznovství chtěl, bláznem se stal.“²⁴⁴ Literární obraz lesa tak nemůžeme zaměňovat s jeho fyzickou skutečností. Stejně tak však není možné považovat jej za pouhou neživotnou literární konstrukci. Literární obraz lesa vycházel ze středověké imaginace a zpětně ji ovlivňoval. Les měl v kontextu středověké rytířské kultury své nezastupitelné místo a silně rezonoval i na individuální úrovni, jak dokládá uvedený citát. Vliv literatury na vnímání lesa tedy nelze opomíjet.

Lesy představují v rytířských románech výsadní prostor pro dobrodružství. Jsou popisovány jako husté, temné a velice rozsáhlé. Les je konstruován v protikladu k městu, představuje místo nebezpečí, nekulturní prostor mimo platný sociální řád. Hospodářské využití lesa romány nezmiňují. Přestože je obraz lesa v rytířských románech převážně negativní, lesu je připisována také vlastní estetická hodnota, objevuje se motiv lesa jako příjemného prostředí.

Otázka čtenářské recepce však zůstává nezodpovězena. Jakým způsobem vnímali les šlechtici, kteří poslouchali příběhy o lesních dobrodružstvích románových hrdinů a zároveň se vzájemně utkávali v zcela nehrdinských zápasech o dřevo a vlastnická práva k lesům? V následující kapitole se proto zaměřím na díla, ve kterých jejich autoři zaznamenali přímou zkušenost s lesy. Staročeské cestopisy mohou přiblížit individuální vnímání lesa a odpovědět na otázku, zda si středověcí cestovatelé všímali lesů a jaký význam jim přikládali. Jejich srovnání s oblíbenými fiktivními cestopisy pak ukáže, nakolik se literární fikce lišila od prožívané zkušenosti.

²⁴³ SAUNDERS, Corrine J.: *The Forest of Medieval Romance*. Cambridge, 1993, p. 204.

²⁴⁴ LE GOFF, Jacques: *Středověká imaginace*, Praha, 1998, s. 159.

5. Obraz lesa ve středověkých cestopisech

5.1 Staročeské cestopisy

Podrobné líčení krajiny nestálo ve středu zájmu cestopisců. Jejich výskyt v textu má zejména orientační funkci. Itinerář doplňují poznámky, že určité město leží u lesa, „má na jedné straně les“ či že vesnice je „položena v pustých lesích“. Panoš Jaroslav zmiňuje setkání s houfem křižáků v lese u kláštera Vacasiech (zřejmě bavorský Waldsassen): „A před tím klášterem jako puol míle, v lesiech, potkal nás hauf jakýchs Turkuov Němcuov, ješto na pohany táhli“.²⁴⁵ Podle Jaroslavova líčení ležel klášter v lese čtyři míle od Tachova, výprava tedy musela projet pohraničním hvozdem.

Nejen v českém případě sloužily lesy jako hraniční pásmo. K nejjednodušším mezníkům patřily záseky či kříže na stromech - tzv. lízy.²⁴⁶ Samotné slovo hranice původně značilo hromadu dřeva, vyskládanou na mezním území.²⁴⁷ Středověké pojetí teritoriality se od dnešního zásadně lišilo. Přesné vyměření hranic středověk neznal, hranice se táhla v „půli lesa“ (in media silva).²⁴⁸ Jako mezník mohl posloužit kopcovitý hřeben, lesní stezka i vzrostlý strom, jak dokazuje záznam o ustavení hranice mezi Krupeckými a Kyšperskými lesy: „Zase doluov vedouc Albrecht z Vřesovic od Jana Glace oznámil přišedši pod Grycholc k velikému buku, že jest to pravý mezník a že za držení otce jeho i svého toho jest v užívání byl; a svědkové jiní na ty přísahy a k duši své to přijímali.“²⁴⁹ V důsledku odlesňování totiž vyvstala potřeba přesně vymezit hranice samotných lesů.²⁵⁰ Větší lesní celky představovaly hranici, menší byly samy ohraničovány.

V pohraničních horách u Strassburgu hrozilo družině Lva z Rožmitálu přepadení: „A tu nám opět pověděno, že nikoli neprojedem přes ty hory a lesy pomeznie bez znamenité puotky a bitvy“.²⁵¹ Topos lesa jako místa přepadení má ve středověké literatuře své nezpochybnitelné postavení, podrobněji se mu věnuji níže na příkladu Butzbachova cestopisu.

Hory a lesy vystupují v úzkém spojení. Ze všech přírodních útvarů věnovali cestopisci

²⁴⁵ MATHESIUS, Bohumil - URBÁNEK, Rudolf (eds.): *Ve službách Jiříka krále. Deníky panoše Jaroslava a Václava Šaška z Bírky*. Praha, 1940, s. 3.

²⁴⁶ NĚMEC, I. (ed.): *Slova a dějiny*. Praha, 1980, s. 92.

²⁴⁷ Ibid., s. 93.

²⁴⁸ NOŽIČKA, Josef: *Přehled vývoje našich lesů*. Praha, 1957, s. 29.

²⁴⁹ Archiv český, č. 30, s. 31.

²⁵⁰ KLIMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku*. Praha, 2014, s. 59.

²⁵¹ MATHESIUS, Bohumil - URBÁNEK, Rudolf (eds.): *Ve službách Jiříka krále*. Praha, 1940, s. 7.

největší prostor právě horám pro nebezpečí a nepohodlí spojené s jejich přechodem. Cestu skrz Alpy přirovnával Jaroslav k pekelným útrapám, jeli „převelmi zlů cestů jako přes pekelné hory“.²⁵² Hory cestovatele děsily a odpuzovaly: „potom jsme jeli nejhanebnějšími horami, kde nebylo viděti lidí a dobytek, kde nebylo vod, jen samé holé hory bez lesů.“²⁵³ Právě hory, nikoliv lesy, představují v cestopisech dominantní typ nepříznivého přírodního prostředí. Oba pojmy tak zcela nesplyvají, zmíněny jsou i bezlesé hory.

Divoká, nekultivovaná krajina vzbuzuje odpor: „a tak jsme putovali strašnou divočinou a pouští“.²⁵⁴ Fascinaci divočinou, obdiv k nekultivované, přirozené a nespoutané krajině poznalo až devatenácté století, středověku byly tyto pocity zcela cizí a zcela jiné bylo i estetické hodnocení různých přírodních celků. Cestovatelé se těšili z kultivovaných, zemědělsky využívaných krajin, krás polí, luk a zahrad. Martin Kabátník tak například v Egyptě obdivoval: „mnoho sadův přečistých i zahrad, k tomu roviny čisté, ješto na tři strany krajiny očima přehlédnutí nemuož.“²⁵⁵ Namísto hor a lesů velebil „půvabnou rovinu“ a úrodné nížiny: „Damašek jest v čisté rovni, na miestě leží veselém.“²⁵⁶

Avšak také les je hodnocen jako součást bohatství krajiny. Bretaň je charakterizována svými lesy: „Jinak je Bretoňsko pokryto horami, ale pole má úrodná a lesy dobré, neboť rostou v nich všelijaké vzácné stromy, na příklad dub.“²⁵⁷ Naopak v champagnském kraji byl lesů nedostatek: „A jest krajina dosti pěkná, ale nemá v sobě vody a lesuov a vsi velmi řiedké.“²⁵⁸ Cestovatelé si povšimli nouze o dřevo obvyklé v středomořských zemích, ať již v muslimských či křesťanských: „Země tak jest biedná ta a nuzná, ješto v nie nenie chleba ani dřevie. Než miesto dřev kravie lajna sušie a u toho vohně sobě vašie a chleby pekú“.²⁵⁹ Absencí lesů byl překvapen jak Martin Kabátník, když se rozhlédl z káhirských hradeb, tak Gabriel Tetzl ve Francii: „když jsme odjeli z tohoto města, nepatřili jsme v délce patnácti mil žádné louky ani lesy.“²⁶⁰ Tetzl si povšiml zvláštností anglické krajiny, kde lesy na mnoha místech musely ustoupit ovčím pastvinám: „Anglie je velmi malá a úzká nebo zase dlouhá, posetá vesnicemi, městy, hrady, lesy a obdělanou půdou. Na velkých plochách se rozkládají

²⁵² Ibid., s. 6.

²⁵³ Ibid., s. 90.

²⁵⁴ TETZEL, Gabriel: *Cestovní deník Lva z Rožmitálu a na Blatné 1465-1467*. Olomouc, 2003, s. 38.

²⁵⁵ MALEČEK, František (ed.): *Putování ke svatému hrobu*. Praha, 1907, s. 15.

²⁵⁶ Ibid., s. 14.

²⁵⁷ MATHESIUS, Bohumil - URBÁNEK, Rudolf (eds.). *Ve službách Jiříka krále*. Praha, 1940, s. 76.

²⁵⁸ Ibid., s. 9.

²⁵⁹ DOSTÁL, Josef (ed.): *Cesty do svaté země*. Praha, 1948, s. 11.

²⁶⁰ MATHESIUS, Bohumil - URBÁNEK, Rudolf (eds.). *Ve službách Jiříka krále*. Praha: 1940. s. 104.

rákosniny a opuštěná vřesoviště, která představují pastvu pro dobytek“.²⁶¹ Místo dřeva tak bylo nutné pálit vřesem. Zároveň si povšiml četnosti anglických obor, ve kterých žilo množství podivných zvířat. Václav Šašek z Bírkova naopak popsal Anglii jako lesnatou: „Anglie není ostatně rovinatá, nýbrž hornatá a hustě porostlá mnohými lesy, nemá však lesů černých. Každý les je tam obehnan příkopem“.²⁶² Slovní spojení „černý les“ či „černé hory“ se objevuje v mnoha toponymech v různých evropských jazycích (např. pohoří Schwarzwald). Zřejmě označuje místa s převahou jehličnatých lesů, které obvykle tvoří méně prosvětlené porosty.²⁶³

Ve středověké Anglii bylo skutečně velmi rozšířené budování příkopů a valů na okraji lesů, které byly místy ohraničené i živými ploty. Ohraničování lesa zabraňovalo jeho rozšiřování na úkor polí (nebo naopak rozšiřování polí na úkor lesa) a zabraňovalo dobytku vstupu do lesa. Doklady o ohraničování lesa uvádí T. Klimek i pro české prostředí.²⁶⁴ Ohraničování lesa nařizoval také zákoník *Maiestas Carolina*, není zde však uvedeno, jakým způsobem mělo být provedeno. Ze Šaškova zápisu vyvozují, že vymezování lesa příkopy nebylo ve středověkých Čechách tak rozšířené jako v Anglii. Kdyby byla tato praxe běžná, cestopisec by jí nevěnoval pozornost.

V Anglii a Bretani také rytíře překvapil malý počet vlků ve srovnání s Čechami.²⁶⁵ Jan Hasištejnský z Lobkovic se podivil nad hojností zvěře a absencí šelem na ostrově Kandie, bezděky tak poskytl výčet zvířat, která byla ve středověkých Čechách považována za škůdce: „není zde žádného škodlivého zvířete, ani vlka, ani lišky, ani rysa, ani medvěda.“²⁶⁶

Odlišný sociální původ cestopisců se odrazil i v jejich nahlížení na lesy. Martin Kabátník se zajímal o ceny dřeva, ale nezmínil se o lovu. Lovecké zvyklosti naopak stojí v centru zájmu zcestovalých rytířů. Jan Hasištejnský i Václav Šašek z Bírkova věnovali značnou pozornost cizím způsobům lovu. Lov také komplikoval samotné poselství Rožmitálový družiny, jistý falckrabě odmítal vyslance přijmout pod záminkou lovu a

²⁶¹ TETZEL, Gabriel: *Cestovní deník Lva z Rožmitálu a na Blatné 1465-1467*. Olomouc, 2003, s. 27.

²⁶² MATHESIUS, Bohumil - URBÁNEK, Rudolf (ed.): *Ve službách Jiříka krále*. Praha, 1940, s. 63.

²⁶³ BECHMANN, Roland: *Trees and Man*. New York, 1990, p. 3.

²⁶⁴ KLIMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku*. Praha, 2014, s. 78-79

²⁶⁵ V Anglii skutečně došlo k naprostému vyhubení vlků dříve než v Evropě. Důvodem byla zejména ostrovní poloha království, která zamezovala příchodu vlků z centrální a východní Evropy. Svým dílem přispěl také zákon, který umožňoval návrat z vyhnanství těm šlechticům, kteří zabili určitý počet vlků. BECHMANN, Roland: *Trees and Man*. New York, 1990, p. 28

²⁶⁶ MALEČEK, František (ed.): *Putování ke svatému hrobu*. Praha: 1907. s. 68

francouzského krále nemohli poslové kvůli jeho lovecké vášni zastihnout:²⁶⁷ „tu nám teprve právě pověděno, kde jest král franský, neb před tím žádný neuměl nám právě pověděti, a to proto, že jest nikdž na jednom místě dlúho nebyl, neb sě jest vždycky po lovech talácel a lovil etc.“²⁶⁸ Cestovatelé popsali zvěřince a lovecké obory, ve kterých je provedli místní šlechtici. Šaška z Bírкова nadchla rozlehlá obora v Salisbury: „obora, míli široká a osmi mil dlouhá. Zvěře jest v ní takové množství veliké, že je to k nevíře. Daňků se nám tam ukázalo několik set a králíků a zajíců jsme viděli bez počtu. Lidé tam povídají, že, kdyby král některého dne poručil, snadno by bylo možné nalapati nebo postříleti tam nějakých dvacet tisíc kusů zvěře. A já bych to nepopřel, protože ta krajina tam neobyčejně zvěří oplývá. Přiznávám, že nikde jinde neužiji takové množství zvěře jako tam. Obory četné jsou tam a zvěř je tu chráněna před každou škodou. Vlci se v té zemi nedrží.“²⁶⁹ Lesy oplývající zvěří viděl Šašek v Burgundsku. Spatřil také letohrádek francouzského krále u města Saumur:²⁷⁰ „letohrádek, kam se uchyluje letního času a kde se bavívá všelijakými lovy. Letohrádek je obklopen dubinou, která oplývá rozmanitými druhy opeřenců a zvěře, a jest od města vzdálen necelé půl míle.“²⁷¹ Cestopisci také na šlechtických dvorech nebo v cizích městech obdivovali krásu zahrad: „V Londýně, kde jest sídlo anglického krále, zavedli našeho pána do překrásných zahrad, posázených nejrozmanitějšími stromy a rostlinami, jaké se v jiných zemích nevyskytují.“²⁷² Skutečnost, že členové diplomatické výpravy byli prováděni po oborách a zahradách, dokládá, že budování těchto prostor bylo součástí šlechtické reprezentace.

Estetický zájem a radost z přírody pronikala i na strany cestopisů.²⁷³ Vedle svědectví o

²⁶⁷ Na stejný problém naráželi zahraniční vyslanci také v případě Václava IV., který lovil v křivoklátských lesích.

²⁶⁸ MATHESIUS, Bohumil - URBÁNEK, Rudolf (ed.): *Ve službách Jiříka krále*. Praha, 1940, s. 10.

²⁶⁹ Ibid., s. 70.

²⁷⁰ Poblíž Saumuru dal René z Anjou v rámci oslav své svatby postavit dřevěný hrádek Joyeuse garde.

HUIZINGA, Johan: *Podzim středověku*. Praha – Litomyšl, 2010, s. 86.

²⁷¹ MATHESIUS, Bohumil; URBÁNEK, Rudolf (ed.): *Ve službách Jiříka krále*. Praha, 1940, s. 77.

²⁷² Ibid., s. 66.

²⁷³ Zájem o přírodu se od sklonku patnáctého století začal projevovat i ve výtvarném umění, v architektuře, deskové malbě, knižních miniaturách i freskách, které zdobily zdi rytířských komnat i měšťanských domů. Typickým projevem tohoto trendu jsou tzv. zelené světnice.¹ Je příznačné, že první z nich dal na Blatné vymalovat právě Lev z Rožmitálu po návratu ze své cesty po Evropě. Životní styl šlechty se snažili napodobovat i bohatí měšťané, Venclik z Vrchovišť zřídil další z dochovaných zelených světnic na svém hradě v Žirovnici. Zelené komnaty byly zaplněny bující změtí listů, stvolů a květů. Florální rozviliny sice obklopovaly také biblické scény či scény z Ezopových bajek, nejčastějším motivem fresek však byly světské náměty: turnaje či lovecké výjevy zasazené do realisticky zobrazené krajiny. Fenomén zelených světnic byl součástí hlavního proudu evropské kultury, do něhož se Češi po konci husitských válek opět vřadili. To platí i v případě zelených světnic. Kurtoázní družinu bavící se v rozkvetlém lese vymaloval v zelené komoře trentsského hradu Castello del Buonconsiglio neznámý mistr Václav z Čech. NEJEDLÝ, Vratislav: K dobovému smyslu jihočeských zelených světnic. In: *Umění. Časopis Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky*, 41, č. 3-4, (1993) s. 207.

dvorském zaujetí pro přírodu se setkáváme i s dalšími náznaky prozrazující bližší vztah k přírodním krásám. Také lesům byla přisouzena specifická estetická hodnota, Rožmitálova výprava projížděla „rozkošnými háji, které oplývají rozmanitými druhy zvěře.“²⁷⁴ Při výstupu na Olivetskou horu se v Martinu Kabátníkovi mísilo zbožné rozechvění se zcela pozemskou radostí z rozkvetlých stromů: „Potom sme šli na horu Olivetskú veľmi vysokú a príkrú, nebo hora Olivetská všecy jiné hory svú výsostí převýšila jest, kteréž jsú okolo Jeruzaléma. A když sme na ni vešli, veselo jest na ní velmi bylo a tam mílo bylo býti, neb jest tehdaž olivie kvetlo a dřievie cedrové; a jiného dřievie na nie nenie než dvoje to; i byla jest ozdobena vóněmi rozličnými také z bylin mnohých, kteréž na nie rostú.“²⁷⁵

Tak jako mnozí další cestopisci, také Martin Kabátník srovnával cizí zvyklosti s domácími a tohoto srovnání využil k mravokárnému komentáři ke svým krajanům. Jedno z těchto srovnání nabízí zajímavé podněty i k pojednávanému tématu. Na rozdíl od Čechů tráví Egypťané svůj čas raději na modlitbách, než na procházkách: „nemají obyčeje mnoho choditi na túlačky aneb na procházky jako jiní lidé.“²⁷⁶ Sám Kabátník zaznamenal, že se procházel po mořském břehu. Procházky byly spojeny s pobytem v přírodě, jak dokládá další líčení divů města Ejipta (Káhiry). Při procházce po městských hradbách lidé obdivovali městské zahrady: „A na ty zdi chodie po stupniech kamenných, ktož chtie, procházejíce se po zdech, dívajíce se zahradám přečistým a dřeví a rozličnému ovotci, jakož sem já také díval, a jest toliko z té zdi do zahrad okny hleděti.“²⁷⁷

Mentální proměny pozdního středověku vedly ke vzniku nových pojmy. Slovo procházka se ve slovní zásobě staré češtiny nově objevuje právě v patnáctém století.²⁷⁸ Jak je z Kabátníkova textu patrné, procházet se bez konkrétního cíle účelu přestalo být něčím neobvyklým. Procházky byly spojeny s odpočinkem a estetickým prožitkem, nešlo o pochůzku, která by sledovala materiální cíle. Na „procházku kratochvílí“ se například vydávali pražští měšťané do královské obory, kde lákala podívaná na zubry.²⁷⁹ Nové pojmy tedy potvrzují nové chápání přírody, které se na sklonku středověku začalo, alespoň ve

²⁷⁴ MATHESIUS, Bohumil - URBÁNEK, Rudolf (ed.): *Ve službách Jiříka krále*. Praha, 1940., s. 137.

²⁷⁵ DOSTÁL, Josef (ed.): *Cesty do svaté země*. Praha: 1948. s. 22.

²⁷⁶ Martin Kabátník. Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta r. 1491 – 1492. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/f2fe276a-a434-47ed-bf06-4b7a7637bf9a/plny-text/bez-aparatu/folio/216r>

²⁷⁷ Ibid., Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/f2fe276a-a434-47ed-bf06-4b7a7637bf9a/plny-text/bez-aparatu/folio/204v>

²⁷⁸ MACEK, Josef: Vnímání přírodních krás v českých zemích pozdního středověku. In: *Český časopis historický*, č. 2, (1997), s. 305.

²⁷⁹ Ibid.

vyšších společenských vrstvách, prosazovat.

Na rozdíl od fiktivních cestopisů si skuteční poutníci všímali odlišností mezi domácí a místní flórou. Zejména Václav Šašek z Bírkova věnoval velkou pozornost rozmanitosti stromů a druhové skladbě lesů: „v horách rostou rozmanité stromy, jaké jsem ani já, ani nikdo z našich nikdy neviděl.“²⁸⁰ Ve španělských horách rozpoznal tři druhy dubů, které se lišily tvarem listů. Pozorně si všímal dominantních druhů stromů v lesích, kterými cestoval: „na cestě k tomuto městu jeli jsme tři dni lesy ze samých dubů a kaštanů, v nichž jiných druhů stromů vyjma právě řečené jest viděti jenom málo“.²⁸¹ Projížděli dubovými, kaštanovými, piniovými i jalovcovými lesy. Cestou přes Pyreneje sužovala výpravu těžká vůně zimostrázových porostů. Václav Šašek z Bírkova zaznamenal také jinou nepříjemnou osobní vzpomínku na hispánský les: „V délce pěti mil se tam jede neobdělanými pláněmi porostlými piniovými lesy, rozmarýnovými keři, šalvějí, polejkou a nesčetnými jinými rostlinami. Za celý ten čas své pouti jsme nikde neviděli větších piniových lesů než tam. Třebaže i Francie jimi oplývá, přece je tam není viděti tak často. Pamatuji se na ten piniový les tím lépe, že dva z nás jsme tím lesem prošli pěšky, protože koně byli zchvácení únavou a když jsme z velikého horka byli zmořeni žízní, nemohli jsme nalézt nic, čím bychom ji uhasili. Zlatem bychom tenkrát byli zaplatili doušek vína nebo vody. Téhož dne jsme ztratili pana Lva, protože jsme nemohli stačiti jeho jízdy. O své druhy měli jsme již veliký strach, protože jsme neměli tušení, kterou cestou jeli, až nás k našim, předejezším již o dvě míle, dovedl nějaký kněz.“²⁸² Družina se ve španělském lese setkala také s poustevníkem, který měl být polským králem Vladislavem III. Varnečikem. Pobyt v poustevně volil jako formu pokání, nutně spojenou se samotou lesní pouště. V lese také došlo k neblahému incidentu, když jeden z panošů omylem zasáhl kamenem muže, který zde spal. Ani cizokrajné lesy tedy nebyly zcela liduprázdné, o výskytu jiných lidí v lese se však cestopisy nezmiňují. Výše zmíněné epizody dokládají poměrně velkou pozornost, kterou cestopis lesům věnoval.

Jako vzácné stromy označoval Václav Šašek z Bírkova duby a kaštiny, zřejmě ne pro vzácnost výskytu, ale pro kvalitu dřeva a plody, které poskytují. Žaludy tvořily hlavní pastvu pro prasata, která se jimi vykrmovala na zimu. Jedlé kaštiny představovaly pochoutku i pro člověka (ve spisu se zřejmě jedná o jedlé kaštiny, jílovec maďal byl do Evropy rozšířen z Balkánu až v šestnáctém století). Zvláště Václav Šašek z Bírkova věnoval stromům značnou

²⁸⁰ MATHESIUS, Bohumil - URBÁNEK, Rudolf (ed.): *Ve službách Jiříka krále*. Praha, 1940., s. 108.

²⁸¹ *Ibid.*, s. 85.

²⁸² *Ibid.*, s. 96.

pozornost.²⁸³ Zmínil se o svatém prameni, u kterého odpočívali pod „krásnou a vysokou lípou“. S nadšením vzpomínal na zahrady v Braze, kde se setkal s exotickými stromy: „stromy, které nesou rajske ovoce, pomeranče, citrony a granátová jablka, a také rozmanité jiné druhy a rostliny, předtím nikdy v takovém množství ode mne neviděné“.²⁸⁴ Pro přiblížení neznámých druhů stromů se poutníci uchýlovali k domácím paralelám. Odkazem na domácí rostlinstvo popsal Martin Kabátník palmu: „sú všeko lesové palmoví velicí okolo toho města. Dřevie palmové jest tlusté jako hrubý smrk a jest vysoké velmi, a kterak jest tlusté u dna, tak i u vrchu jest, a znáti, co ho do roka přiroste. A jest nehladké, ješto jest tak podobné hřbolovaté, jako by hrubší konec k tluštiemu spuojoval, a tak stupně má až do vrchu, a proto s tím jest dřevo rovné a suku žádného nemá až do vrchu a teprv v samém vrchu jsú ratolesti palmové okružlé. Z daleka zdá se jako nějaké kolo neveliké a toho jest větrovie málo na palmě, neb když z daleka na nie hledí, zdá se jako vohánka. Pak v tom větvěvi sú kola vyrostlá jako melé a na tom melí bude daktylův jako chmele²⁸⁵, že jich z toho kolečka natrhá se dva věrtele a z druhého viec. A na jednom dřevie bude takových kol čtyři nebo pět.“²⁸⁶ S palmami se ve Španělsku setkala i výprava Lva z Rožmitálu, Václav Šašek z Bírкова k nim dodává: „jsou to ty stromy, jejichž ratolestmi byly posypány cesty, když Kristus vjížděl do Jerusalema“.²⁸⁷

Při popisu divů cizích krajín neopomněli cestopisci zaznamenat zprávy o neobyčejných stromech. Václava Šaška z Bírкова udivil podivuhodný anglický strom. Socha vyřezaná z jeho dřeva se po zakopání měla změnit v kámen. Janu Hasištejnskému jeho průvodci ukázali strom, na kterém se oběsil Jidáš, či olivu, která rostla již za Kristových časů a „nemá zahynouti až do skonání světa“.²⁸⁸ Zmiňuje také strom, který značil místo, kde byl umučen křesťanský světec: „tu roste dřevo veliké obděláno a obezděno [...] na památku, že zde sv. Iziáš dřevěnou pilou přetřeli.“²⁸⁹ Zde se objevuje zvláštní, ale nikoliv ojedinělá, komemorativní funkce stromu. V českém prostředí se s ní setkáváme v případě lísky ve Stadicích, která podle pověsti vyrostla z otky Přemysla Oráče. V listině z roku 1359 obnovil

²⁸³ Tuto skutečnost je třeba připisovat zejména rozsahu cestopisu. Další cestopisci šlechtického původu napsali pouze velmi stručná díla (panoš Jaroslav). Jan Hasištejnský většinu své cesty strávil na moři a většinu textu věnoval popisu svatých míst. Je možné spatřovat v Šaškově nevšedním zájmu o stromy a lesy potvrzení jeho údajně venkovského původu, či se naopak jedná o literární vliv rytířské kultury?

²⁸⁴ Ibid., s. 111.

²⁸⁵ Chmel byl jednou z mnoha surovin, které české středověké lesy poskytovaly. Viz Archiv český, č. 17, s. 448.

²⁸⁶ KABÁTNÍK, Martin, Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta r. 1491 – 1492. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/f2fe276a-a434-47ed-bf06-4b7a7637bf9a/plny-text/bez-aparatu/folio/203r>

²⁸⁷ MATHESIUS, Bohumil - URBÁNEK, Rudolf (ed.): *Ve službách Jiříka krále*. Praha, 1940., s. 153.

²⁸⁸ MALEČEK, František (ed.): *Putování ke svatému hrobu*. Praha: 1907, s. 124.

²⁸⁹ Ibid., s. 109.

Karel IV. privilegia třem stadickým sedláckým rodům. Jejich povinností bylo střežit Přemyslovu lísku a oříšky z ní posílat králi.²⁹⁰ Lísková jádra z památného stromu byla součástí královské tabule až do korunovace Karla VI. v roce 1723.

V reálných cestopisech lesy často vystupují jako překážky na cestě, vyskytují se v souvislosti s horami. V tomto smyslu je les pojímán negativně, jako místo, kde hrozí zbloudění či loupežné přepadení. Cestopisci zaznamenali odlišnost místních lesů i jejich nedostatek. Les je také pojímán jako hospodářský prostor a místo lovu. Jako lesy jsou označovány také obory, které jsou součástí šlechtické reprezentace. Objevují se příklady pozitivního vnímání lesa a jeho estetické hodnoty. Ze všech literárních žánrů načrtávají právě cestopisy obraz lesa, který nejméně odpovídal předpokládanému stavu středověkých lesů.

5.2 *Hodoporicon Jana Butzbacha*

Z řady staročeských cestopisů vybočuje latinsky psaný *Hodoporicon*. Nezachycuje exotické země, ale vnitrozemí Čech, kam byl jeho autor, Johannes Butzbach, zavléčen a kde prožil své mládí.

Butzbachův spis nás přivádí k několika zajímavým podmětům také ve vztahu k vnímání lesa. Butzbach do Čech vstoupil pravděpodobně údolím Ohře.²⁹¹ Krajinu v povodí této řeky, kde strávil první část svého pobytu v zemi, ovšem nepovažoval za součást Čech. Mírné svahy Krušných hor ani převážně německojazyčná populace v něm podle mínění K. Dvořáka nevzbuzovaly dojem ostrého přechodu.²⁹² Tento postřeh vybízí k zamyšlení nad geografickým horizontem obyvatel středověkých Čech. Neproniknutelná hráz pohraničního hvozdu, výrazné téma kronikářské tradice, zřejmě na lokální úrovni nehrál tak výraznou úlohu, pohraniční hvozď nebyl vnímán jako jasný předěl a ani jako neprostupná bariéra.

Tradiční obraz Čech obklopených věncem hor, který má své počátky již v antických pramenech, využívali vzdělanci uvnitř i vně Čech. Stejný motiv využívá také Klaudiánova mapa. Zobrazuje Čechy sevřené hradbou lesa, vnitrozemí však ukazuje jako téměř odlesněné.

²⁹⁰ TILLE, Václav: Lidové povídky o panovníkovi povoláném od železného stolu. In: *Český lid*. Roč. 1, čís. 3 (1892), s. 233.

²⁹¹ DVOŘÁK, Karel: *Humanistická etnografie Čech. Johannes Butzbach a jeho Hodoporicon*. Praha: 1975, s. 27.

²⁹² *Ibid.*, s. 27.

S trochou nadsázky lze tvrdit, že stejný obraz přebírá i česká historiografie.²⁹³ I v pozdním středověku však v Čechách existovaly zalesněné oblasti, které byly v očích místních obyvatel výraznější dominantou než pohraniční hory. Hranici Čech pro Butzbacha nepředstavoval pohraniční hvozď, ale jiné pohoří, kopcovitý pás Džbánského lesa a Křivoklátské vrchoviny, které oddělovaly rakovnickou nížinu od Pražské kotliny: „My pak přesvědčení, že nás matčino zaříkání ochrání před nebezpečnostmi cesty, dorazili jsme k lesnatému pohoří, které na způsob kruhového (obranného) valu zšíří tři až čtyř mil obklopuje ze všech stran uprostřed ležící český okršlek. A to pohoří, objímající jádro české země, rozložené jak do délky, tak i do šířky třiceti mil, bylo plno loupežníků.“²⁹⁴ V Butzbachovi tedy vznikla představa o nesmírně rozlehlém pásu lesa i o nebezpečí loupežného přepadení. Tyto obavy se ukázaly jako opodstatněné. V lese Butzbacha a jeho pána skutečně přepadli loupežníci, svědectví o dobrodružném útěku zaznamenal těmito slovy: „a skutečně, sotva jsme do toho (hvozdu) vjeli, už zahlédáme loupežníky, jak se táhnou za námi, se začerněnými obličejí se vynořují ze slují a houštin jako jeleni a svolávají se na nás hvízdáním.“²⁹⁵ Butzbach i jeho pán se zachránili divokým tryskem a střelbou ze samostřílů, lapkové jim však nezkřížili cestu naposled: „takto jsme museli utíkat ještě několikrát“.²⁹⁶

Butzbachovův zážitek nebyl nijak netypický, české království bylo na sklonku středověku loupežníky zamořeno. Výzbroj i bojové zkušenosti zřejmě řada z nich získala v průběhu husitských válek. Loupežnické tlupy se skládaly ze zbytků válečných družin a žoldnéřských oddílů, které i po skončení války pokračovaly v násilné činnosti na vlastní pěst nebo ve službách znesvářených feudálů. K loupežnickému řemeslu mohla ovšem vést i vzrůstající chudoba a zhoršení sociální situace poddaných.²⁹⁷ V neklidných Čechách však loupežnická choroba bezesporu přímo bujela.

Loupežná přepadení v lesích nebyla nijak mimořádná.²⁹⁸ Své vyjádření našla také na Klaudiánově mapě. Středu mapy figuruje vyobrazení, které mělo charakterizovat celou zemi. Jedná se o alegorické znázornění náboženského rozpolcení Čech. Na pozadí centrálního výjevu je znázorněna scéna loupežného přepadení. Ozbrojenci s nekalými úmysly vyjíždějí z

²⁹³ MAUR, Eduard: Kult hor v českém národním mýtu. In: FROLEC, Ivo: *Literární mystifikace, etnické mýty a jejich úloha při formování národního vědomí*. Uherské Hradiště, 2001, s. 105.

²⁹⁴ Ibid., s. 32.

²⁹⁵ Ibid.

²⁹⁶ Ibid., s. 33.

²⁹⁷ Ibid.

²⁹⁸ MACEK, Josef: *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526). Díl I*. Praha: 1992. s. 138.

lesa a napadají vůz jedoucí po cestě. Výjev loupežného přepadení je tedy považován za typický rys celé země. Lesy, kterými kupecké cesty vedly, představovaly ideální místo útoku. Přepady silnic poškozovaly obchod a vyvolávaly také odvetná administrativní opatření.

Některé ze zákroků, které měly zamezit činnosti loupežníků, směřovaly proti jejich lesním úkrytům. Zemský policejní řád z roku 1492 nařizoval vymýtit z obou stran silnice vedoucích přes Železné hory jeden hon lesa, aby se minimalizovalo nebezpečí loupežných přepadů: „item, což se dotýče silnic přes Železné hory, i jinde, kdežkoli na lesiech lúpeže a mordy od takových zločincow se dějí: aby lesowé okolo těch miest, kdežby toho potřeba kázala, omýceni byli, od cesty sšíři jedněch honuow s obú stran, a ty lesy i hned mýtit mají ti, kteříž jsú držitelé těch lesuow, beze wšie odpornosti a odtahu. A tak potomně aby ti lesowé na těch miestech wždy mýceni byli, kdyžby toho potřeba byla.“²⁹⁹ Tento předpis však zřejmě nebyl praktikován a nebezpečí loupežníků nepominulo – ve stejném znění se nařízení znovu objevuje jako součást vladislavského zřízení zemského z roku 1500.³⁰⁰ Skryše v lesním porostu podél cest se určila i staročeský název pro lupiče. Podle oblíbených úkrytů se jím říkalo „zákeřáci“ či „zloději nákeřní“. V současné slovní zásobě přetrvává adjektivum „zákeřný“, s lesním porostem ho už ovšem nespojujeme. Preventivní útoky, které podnikala města proti loupežníkům, se soustředily kromě krčem a osamělých mlýnů také na jejich lesní útočiště, takzvané stavy.³⁰¹

Motiv lesního přepadení není v české středověké literatuře nijak neobvyklý. Podle T. Klimka se však jedná o pouhé literární klišé, které se neshodovalo se skutečným stavem. Tuto tezi založil Klimek na analýze Krumlovské a Jihlavské popravčí knihy. Z jeho rozboru vyplynulo, že počet zločinů spáchaných ve volné krajině nijak nepřevyšoval četnost zločinů spáchaných v sídelní oblasti (124 ku 74 v Krumlovské knize a 88 ku 22 v Jihlavské knize). Zjevná je tedy převaha neosídlené oblasti. Klimek uvádí pouze 9 případů, ve kterých byl jako místo zločinu udán les, a 29 zmínek o přenocování nebo dělení kořisti v lese.³⁰² Klimek tedy les nepovažuje za výrazně nebezpečnější než sídelní oblasti.³⁰³

Tento výsledek považuji za zcela logický. Také v současnosti se zločiny dějí především tam, kde žijí lidé, a není důvodu, proč by tomu v minulosti mělo být jinak. Je také

²⁹⁹ Archiv český, č. 5, s. 444.

³⁰⁰ Ibid., s. 255.

³⁰¹ MACEK, Josef: *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526). Díl I.* Praha: 1992. s. 140.

³⁰² KLIMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku.* Praha, 2014, s. 55.

³⁰³ Ibid., s. 72.

třeba vzít v potaz specifický charakter pramene, vypovídali pouze ti zločinci, které se podařilo polapit. Popravčí knihy tedy nepředstavují ucelenou zprávu o zločinnosti v regionu. Zločiny, které se odehrály v lesích a beze svědků byly nepochybně snáze utajitelné než krádeže a ozbrojené útoky v sídelní oblasti. Les je ve smolných knihách zmiňován zejména pro přesnější lokalizaci místa činu. U většiny výsledků však není uvedeno, kde byl zločin spáchán. Nejčastěji se objevuje tvrzení, že se loupilo „na cestách“. Na těch, které vedly lesem, jistě číhalo větší nebezpečí. Strach z přepadení tak byl součástí středověkého vnímání lesa. Za nejdůležitější zjištění z rozboru smolných knih pokládám doklad toho, že v lesích skutečně docházelo k ozbrojeným útokům, nocování lupičů a dělení jejich kořisti.³⁰⁴

Strach z přepadení nemůžeme bezvýhradně spojovat pouze se zážitky elit. Listina Vladislava II. z roku 1512 například nařizovala odvetná opatření proti zločincům, kteří se skrývali v lesích a olupovali nejen kupce, ale i horníky a uhlíře.³⁰⁵ V pražské formulářové sbírce z patnáctého století se také mezi diktaminy nachází vzorový dopis, ve kterém student, kterého na cestě do Prahy v lese okradli, žádá otce o peníze.³⁰⁶ Studenti si tak jistě zafixovali představu lesa jako potencionálně nebezpečného prostoru. V blízkosti Prahy se však skutečně nacházel les Vindrholec, který byl přepady proslulý, a diktamen se tak nemuselo hodit pouze pro procvičení latiny.

Lesy zcela jistě nepředstavovaly jediný a nejčastější prostor, kde se odehrávaly zločiny. Domnívám se však, že častý motiv loupežného přepadení v lese nelze posuzovat pouze jako literární nadsázku. V Butzbachově případě samozřejmě nemůžeme vyloučit jistou míru literární stylizace, není však důvod pochybovat o tom, že jeho popis vycházel z autentické zkušenosti. Vnímání lesa v pozdním středověku je neodmyslitelně spojeno s nebezpečím banditismu.

Také pro Butzbacha představoval les místo úkrytu a to nejen pro loupežníky. Uprchlý služebník krutého pána z Mašťova „prchal lesnatým krajem“ a byl kouzlem zadržen „na kraji háje, v němž se hodlal skrýt“.³⁰⁷

³⁰⁴ O lesích jako úkrytu násilníků vypovídá i listinný materiál. V roce 1472 Jan ze Sautic žaloval Janovi z Rožmberka na jeho služebníky ze Zvíkova, kteří útočili na jeho poddané: „A jakož jsem WM poprvé psal, že scházejíce se na lesy, i kdež se jim zdálo, i odtud sou mé chudé lidi hubili a pálili“. Před odvetou vesničanů se lotři opevnili v lese „wywezli se na vršek do lesa, a tu se wosekali“. Archiv český 5, s. 334.

³⁰⁵ MALINIÁK, Pavol. *Lesy v dejínách Zvolenskej stolice: lesné remeslá v kultúre a zamestnaní obyvateľstva v stredoveku a ranom novoveku*. Banská Bystrica: 2011. s. 58.

³⁰⁶ KLÍMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku*. Praha, 2014, s. 57.

³⁰⁷ DVOŘÁK, Karel. *Humanistická etnografie Čech*. Praha, 1975, s. 19.

Butzbachův spisek také zanechává svědectví o nenápadném a často opomíjeném způsobu využívání lesních plodů – jejich aplikace v lidové léčbě. Při léčbě horečky a zánětlivého onemocnění v krku byl Butzbachovi podán odvar z dubových listů. Jeho účinek byl spolehlivý, dubové listy totiž skutečně obsahují protizánětlivé látky. Další léčebný úkon spočíval v přiložení obkladu z dubové kůry na holé tělo. Zde se ovšem medicínský účinek³⁰⁸ mísil s magickou vírou. Po třech dnech měl nemocný odhodit kůru do ohně a tak od sebe odvrátit i horečku. Tento myšlenkový postup tvoří základ tzv. imitativní magie.³⁰⁹ Součástí lidové medicíny i mentality předmoderních lidí byla víra v tzv. přenášení zla.³¹⁰ Frazer přináší mnohé doklady o víře, že člověk se může zbavit nemoci či smůly jejím přenesením na strom.³¹¹ V dnešní době tato víra doznívá v pověrečném zvyku klepání na dřevo.

Drobné Butzbachovy postřehy nám přibližují další momenty každodenního vztahu k lesu. V popisu pověsti o objevení kutnohorského stříbra figuruje mnich, který v lese pásl stádo dobytka. Lesní pastva patřila po celý středověk v situaci nedostatečného množství pastvin k široce rozšířeným praktikám. K výhodám lesní pastvy patřil také příjem soli, kterou dobytek získával z lesní vegetace.³¹² Dobytek spásal mladé výhonky i menší větve, výrazně tak pozměňoval podobu lesa a v dlouhodobém hledisku přispíval k odlesňování.

Přínosná je také Butzbachova poznámka, o používání jedlového dřeva ke stavbě domů. Stejný postřeh o jedli učinil také Pavel Židek: „je-li poražena v příhodnou dobu, její dřevo je vhodné pro stavby.“³¹³ Jedlové porosty byly ve středověku výrazně rozšířenější než dnes, původní lesní porost se skládal převážně ze smíšených dubových a jedlových lesů. Podle toponymických údajů však jedlové lesy již ve vrcholném středověku nepatřily k nejrozsáhlejším.³¹⁴ O existenci jedlových lesů i vzácnosti jedlového dřeva svědčí žaloba Jana Žerotína na Kristofora z Tvorkova z roku 1491: „že jest několik set jedlového lesa

³⁰⁸ Staročeské lékařské příručky doporučovaly přikládat hojivé masti na vředy (vlkojedy) na dubových listech: maže tu mast na dubový list, i kladiž sobě na bolest. Zužitkován byl dokonce i mech z dubů. Dostupné z: [http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/d122aa8e-be32-4eaf-b274-011cbbd2a01b/plny-text/s-
aparatem/folio/38v](http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/d122aa8e-be32-4eaf-b274-011cbbd2a01b/plny-text/s-
aparatem/folio/38v)

³⁰⁹ FRAZER, James George: *Zlatá ratolest: magie, mýty, náboženství*. Praha, 1994, s. 19.

³¹⁰ Ibid., s. 467.

³¹¹ Ibid., s. 472.

³¹² BECHMANN, Roland: *Trees and Men*. New York, 1990, s. 25.

³¹³ HADRAVOVÁ, Alena (ed.): *Kniha dvacatera umění mistra Pavla Židka. Část přírodovědná*. Praha, 2008, s. 347.

³¹⁴ NOŽIČKA, Josef: *Přehled vývoje našich lesů*. Praha: 1957. s. 39.

porúbal, v kterémž také něco brtí bylo a více mohlo děláno býti.³¹⁵ Jedle tedy sloužily jako hnízda lesních včel. Smolné jedlové dřevo bylo také vhodné pro výrobu dřevěného uhlí.³¹⁶

Butzbach popsal les především jako místo, kde hrozí nebezpečí přepadení. Lesní porosty obvykle zmiňuje v souvislosti s horami. Byl přesvědčen o nesmírné rozloze českých lesů, kterou zřejmě příliš zveličil. Zaznamenal také několik příkladů využití lesních produktů v lidové kultuře.

5.3 Fiktivní cestopisy

Oba fiktivní cestopisy, *Milión Marka Póla* i *Mandevillův*, nepřikládají líčení přírodních specifík exotických zemí přílišnou váhu a nijak nezdůrazňují odlišnost místní krajiny. Ideálním krajinným typem je úrodná, zemědělsky využívaná nížina: „mezi dwema horama gest niekteraka krasna rownye. A tudy tecze niekterakij potok krasny, a tu gsu pastwij welmy dobrze.“³¹⁷ K bohatství země přispívá i hojnost lovné zvěře: „zemie gest plodna a kratochwylna, lowuo zwierzeczich y ptaczich gest w nie mnoho.“³¹⁸

Oba cestopisy věnují velkou pozornost lovu. Podrobně je vylíčena chánova lovecká družina a zvyklosti. Součástí králova dvora je také rozlehlá obora: „podle palazce gest les kralu neb obora, zdy se vssech stran vzdiena, kterazto zed w okrssky ma patnaste myl, w kteryzto oborze gest studnicz, potokuow a luk mnoho, Tu gsu gelenowe, srny a také gine zwierzi proto, aby miely czo dawati giesti Sokolom a gynim ptakom kralowym.“³¹⁹ Chán v oboře pravidelně loví a chodí ji často navštěvovat: „a kral gsam na wssaky tyden k ny zahleda.“³²⁰

Podobné způsoby nebyly cizí ani chánovým křesťanským protějšků. Také křesťanští králové budovali zvěřince a obory, kde lovili a pořádali dvorské slavnosti. Jana z Michalovic přijal francouzský král právě v oboře (Tiergarten). Obory byly budovány také ve středověkých Čechách a to nejen králem, ale i jednotlivými šlechtici.³²¹

³¹⁵ NĚMEC, Igor: *Slova a dějiny*. Praha, 1980, s. 95.

³¹⁶ Vzácná iluminace k oddílu věnovanému jedli zobrazuje právě uhlíře v jedlovém lese. HADRAVOVÁ, Alena (ed.): *Kniha dvacatera umění mistra Pavla Židka. Část přírodovědná*. Praha, 2008, s. s. 480.

³¹⁷ PRÁŠEK, Justin V. (ed.): *Marka Pavlova z Benátek Million*. Praha, 1902, s. 37.

³¹⁸ Ibid., s. 16.

³¹⁹ Ibid., s. 67.

³²⁰ Ibid.

³²¹ MACEK, Josef: *Jagellonský věk II*. Praha, 1994, s. 187

Ve středověkých literárních textech označuje pojem les také obor. Toto významové splývání odporuje soudobým představám o lese, v kontextu středověké kultury ale není zcela nelogické. Stejně jako obory, také některé středověké lesy byly ohraničovány příkopy i zdmi, křížovaly je cesty a průseky usnadňující lov zvěře a byly v nich budovány letohrádky i okrasné studánky pro osvěžení lovců. Mezi oborou a ohrazeným, pro potřeby lovu udržovaným a upravovaným lesem tak nespočíval podstatnější rozdíl.

Oba texty popisují krásné sady a zahrady. Kromě obory a zvěřince, plného nejpodivuhodnějších zvířat, vlastnil chán, projekce ideálního křesťanského vladaře, jakési arboretum. Jednalo se o horu, na které rostly vzácné stromy, „trawnyke krasnij a sadowe ssczepuow rozlicznich a welmy dobrich.“³²² Chán nechal na „zelenou horu“ zasadit všechny krásné stromy, o kterých se dozvěděl: „A protoz tu gest drzewie przewiborne a krasne, a ta wsseczka hora gest rzkossna czisstu trawu porostla.“³²³ V zeleném paláci na zelená hoře trávil chán čas: „na tey horze weliky kaam czasto mywa kratochwil a utiessenij.“³²⁴ Potěšení z krás přírody tedy nebylo pro středověkou mentalitu zcela cizí a nepochopitelné, v pozdním středověku se alespoň ve dvorských kruzích ve vztahu k lesu prosazuje také estetické hledisko.

Protiklad obydlené krajiny představují hory, lesy a pouště: „za trzi dny czesti gest w rownij, nez potom dale gsu horij, dolowe y lessowe weliczi.“³²⁵ Tyto kategorie se vzájemně prostupují, často splývají v jediný pojem - poušť. Poušť většinou není blíže specifikována, je to především území opuštěné lidmi, země, která „pusta leží a netěžena“, zemědělsky nevyužívaná oblast. Oba texty zmiňují náročné přechody dlouhých pouští. Přechod pouště je spojen s nebezpečím, v „pustých lesích“ hrozí útok divé zvěře: „k to miestu, gesto slowe krerman, nienij lidskeho przebywanij, nez pusscze gsu a lessowe, skrze nyzto muoz swobodnie geti, a gest tu mnoho lwu.“³²⁶ Ve středověké imaginaci poušť splývala s lesem³²⁷ a čtenáři cestopisů si zřejmě neuměli představit odlišnost asijských pouští. Velblouda, typické pouštní zvíře, tak Pavel Žídek řadí mezi lesní zvířata společně se lvem. V Mandevillově popisu se velbloud živí listím stromů, křovím či mechem, tedy stravou, která je dostupná spíše v lesní než písčité poušti: „nelze przez tu puszt yzzadnemu na koni jeti, nebo jim

³²² PRÁŠEK, Justin V. (ed.): *Marka Pavlova z Benátek Million*. Praha, 1902, s. 82.

³²³ Ibid., s. 83.

³²⁴ Ibid.

³²⁵ Ibid., 109.

³²⁶ Ibid., s. 23.

³²⁷ LE GOFF, Jacques: *Středověká imaginace*. Praha, 1998, s. 65.

potrzeby tu nenie; a protozz gedu na welbludiech, neb tí tu magi swoy obrok, tocziss male wietwiczky a listie stromowe a ssipkowe a mech a krzovie“.³²⁸ Vyprahlost pouště však zmiňována není. Při popisu blízkovýchodních pouští nebo mongolských stepí proto autoři cestopisů museli zvláště zdůraznit, že se jedná o písčnou poušť: „a ta pusscze naywicz hornata gest, a ktez rownie gest, tu gt pieskowato. Ale wssicka pusscz skrzie a skrzie yalowa gest, neb zwierzat tu zadnich nenyne a nedostatek pastwij.“³²⁹ Dalším typem pouští je horská pustina: „tu gest mnoho visokich hor a mnoho pussti a dywne zwierzi.“³³⁰ Poušť je natolik spojena s lesem, že je pro přiblížení reality některých asijských pustin nutno zmínit, že se jedná o bezlesé pouště. Při popisu tatarské stepi Mandeville upozornil na nedostatek stromů, pro který musí místní obyvatelé místo dřeva topit sušeným trusem. Podobu místních lesů či odlišnou druhovou skladbu dřevin texty na rozdíl od reálných cestopisů nezaznamenaly. Pouze u jedné písčné pouští Mandeville zmiňuje výskyt borovic: „Gest takey na tey pussczie sosnow neb borowe drzewije.“³³¹ Spisovatelé, kteří nikdy nenavštívili země, o kterých psali, si zřejmě nedovedli představit odlišnost exotické přírody. V staročeském překladu Milionu se s pouští v jednom případě pojí adjektivum krásný: „puczssije krasne puolnoczi, ktezto mnoho welbluduov gest, y také ginich zwierat rozlicznich dosti.“³³² V latinské předloze se však mluví o „arenoso deserto“, ne tedy krásné, ale písčné poušti. Spíše než o estetické ocenění divoké přírody se tedy zřejmě jedná o písařskou chybu.

Opozice mezi divočinou a kultivovanou krajinou se odráží i v povaze obyvatel jednotlivých území. Tento motiv není ve středověké literatuře neobvyklý, obyvatelé zemí ležících na periferii daného kulturního okruhu, nebo mimo něj (např. Irové) byli popisováni jako barbaři.³³³ Byly jim přisuzovány hrubé mravy a zlá povaha, jejich země byla líčena jako pustina lesů a močálů.³³⁴ Ve středověké imaginaci představovalo Irsko kontrastní protiklad civilizovaných zemí, jeho obyvatelé byli proto zobrazováni jako divocí obyvatelé lesů, ve středověké geografické literatuře se pro ně vžil název *gens silvestri* nebo *silvestri Hiberni*.³³⁵ Také cestopisy odrážejí spíše toto literární schéma než skutečné podmínky života cizokrajných etnik. Obyvatelé lesů jsou divocí a nekultivovaní, Ardandamští modloslužebníci

³²⁸ PRÁŠEK, Justin V. (ed.): *Marka Pavlova z Benátek Million*. Praha, 1902, s. 40.

³²⁹ ŠIMEČEK, František (ed.): *Cestopis t. zv. Mandevilla. Český překlad pořázený Vavřincem z Březové*. Praha, 1911, s. 42.

³³⁰ Ibid., s. 78.

³³¹ PRÁŠEK, Justin V. (ed.): *Marka Pavlova z Benátek Million*. Praha, 1902, s. 50.

³³² Ibid.

³³³ NEJEDLÝ, Martin: *Fortuny kolo vrtkavé. Lásky, moc a společnost ve středověku*. Praha, 2003, s. 204.

³³⁴ Ibid., s. 258.

³³⁵ LEERSSEN, Joep: Wildness, Wilderness, and Ireland: Medieval and Early-Modern Pattern in the Demarcation of Civility. In: *Journal of the History of Ideas*. Vol. 56, No. 1 (1955), p. 25 – 39.

„w lessiech welikich bidle, kdezto gsu horij welike a lessowe. Tiech hor lide gine netahnu sie z ginich vlasti, neb by tam ziwy byti nemohly czize lide pro zle powietrze necziste. Pysma a listuov nemagi.“³³⁶ Barbarství Tatarů ze země Metrytow, kteří místo na koních jezdí na jelenech, podtrhuje neznalost kulturní stravy - obilí a vína: „gsu lide lesnij, masso gedie tiech zwierzat, czoz na lowu popadnu a zwlasstie gelenij, gichzto tu welmy mnoho magij, a také ge to o geleny opitomnich. A kdiz gie opytumije, gezdie na nech myesto konij. Obyle nemagij ani wina.“³³⁷ Naproti tomu obyvatelům kulturních krajín propůjčuje jejich životní prostředí příjemnější charakter: „A dobře role, trawnykuow, a saduow krasnych dosti. Lide w tey kraginie gsu krotczi a welmy ochotnij.“³³⁸ Lesní prostředí tedy slouží jako prostředek k vymezení civilizované a necivilizované oblasti.

Dále je les popisován jako místo úkrytu. Podle Mandevillova popisu se pokořený Velký Chán ukryl v lese a unikl tak pronásledovatelům. V Milionu využil Velký Chán lesní terén v bitvě, část jeho vojáků zaútočila z lesa a podařilo se jim zahnat soupeřovy válečné slony mezi stromy, čímž je zneškodnily. Strategický význam lesa nezmiňují pouze fiktivní cestopisci. Jan Hasištejnský z Lobkovic popsal pravděpodobnější případ vojenského využití lesa v bitvě, kde posloužil jako úkryt tureckých záloh.

Lesům není ve fiktivních cestopisech věnován příliš velký prostor. Jednotlivé stromy však stojí v centru pozornosti cestopisců a jejich hodnocení je zcela pozitivní. Mezi mirabilia, divy orientu, Marco Polo i Mandeville řadí i množství podivuhodných stromů. Některé se honosí neobvyklými plody, například obrovskými ořechy, jejichž skořápka slouží jako loďka. Jiné stromy plodí rostlinné berany a stromové husy, v Evropě žádané a oblíbené zejména v postní době. Stromy jsou nadány léčivou či magickou mocí. Vyjádřením hodnoty a nezbytnosti dřeva je představa o stromu, jehož dřevo nikdy zcela neshoří a udrží tak věčný plamen. Stromy byly pozitivně spjaty i s posvátnou sférou. Dub, který rostl od počátku světa, uschl v okamžiku umučení Krista a opět se zazelená, až pod ním bude sloužena křesťanská mše.³³⁹ Tehdy se všichni pohané obrátí na víru. V Mandevillově cestopisu byla zaznamenána legenda o dřevě svatého kříže. Podle ní byl Kristův kříž zhotoven ze dřeva stromu, který

³³⁶ Ibid., s. 121.

³³⁷ Ibid., s. 62.

³³⁸ Ibid., s. 105.

³³⁹ Představa o provázání života stromu a života člověka je zřejmě antropologickou konstantou. Tento motiv se objevuje ve středověké i v lidové kultuře devatenáctého století. Jeho zdrojem je zřejmě podoba vegetačního cyklu stromu s cyklem lidského života. S odvoláním na Lévi-Strausse můžeme prohlásit, že stromy jsou nejen dobré k zátopu, ale také „dobré k myšlení“.

vyrostl na Adamově hrobě ze semínka Stromu poznání. Magickou moc má také hloh, strom, ze kterého byla zhotovena trnová koruna: „protož hloh má veliké moci a mnohé, že ktož jej nad sebou nese, tomu nemůž ani hrom, ani blýskanie, ani která bůře uškoditi, ani který zlý duch muož ostati v tom domu, v němžto hloh jest.“³⁴⁰

Jednoznačně pozitivní hodnocení stromů zpochybňuje Bechmanovu teorii démonizace lesa. Stromy v předkřesťanských kultech pravděpodobně hrály významnou roli, jednalo se však především o uctívání jednotlivých stromů³⁴¹, případně ohrazených posvátných hájů v sídelní oblasti. Předmětem kultu nebyly lesní celky, ale konkrétní stromy, zejména duby.³⁴² Podle J. Frazera je nedílnou součástí archaického náboženství rituál zabíjení ducha stromu, symbolizující obnovu přírodního cyklu.³⁴³ Z podobného myšlenkového základu vychází například celoevropsky rozšířený zvyk stavění májek, doložený už ve 13. století, ale jistě sahající až do předkřesťanských dob.³⁴⁴ Předpokládaná démonizace by tak měla směřovat především na jednotlivé stromy. Úcta ke stromům byla integrována do křesťanského systému (její ozvuky můžeme zřetelně sledovat právě na příkladu hlohu, jehož magická moc je vztažena ke Kristovu příběhu). Pozitivní nahlížení na jednotlivé stromy a spíše negativní hodnocení lesa jako celku je tedy třeba hledat mimo oblast cílené démonizace za účelem vyvrácení pohanských kultů.

Kde však leží příčiny diametrálně odlišného hodnocení lesa a jednotlivých stromů, se kterým se setkáváme v cestopisech, rytířské epice i v exemplech? Tento rozpor podle mého názoru vychází na jedné straně z ocenění nepostradatelnosti dřeva, na straně druhé z myšlenkového schématu protikladu kultury a přírody. Veskrze pozitivní náhled na stromy, zdůrazňování jejich blahodárného vlivu a nadměrné hojnosti vyjadřuje vědomí o bytostné potřebě lesních produktů. Negativní náhled na les jako celek je pak důsledkem pojmání lesa jako symbolu protikladu kulturního řádu.

³⁴⁰ ŠIMEČEK, František (ed.): *Cestopis t. zv. Mandevilla. Český překlad pořázený Vavřincem z Březové*. Praha, 1911, s. 9.

³⁴¹ Homiliář opatovický odsuzoval ty, kteří „ctí oheň, řeky, hory a stromy“, obětují zvířata u stromů, případně prosí o pomoc proti chorobám u stromů či pramenů. Předmětem kultu nebyl les, ale jednotlivé stromy. ZÍBRT, Čeněk: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*. Praha, 1995, s. 37.

³⁴² FRAZER, James: *Zlatá ratolest*, s. 102.

³⁴³ Ibid., s. 265.

³⁴⁴ Ibid., s. 114.

6. Les ve Snáři Vavřince z Březové

Na kapitolu věnovanou cestopisům navazuje další část práce, která se zabývá českým pozdně středověkými kronikami. Spojovací článek mezi oběma kapitolami představuje osoba Vavřince z Březové, jehož literární produkce zasahuje oba žánry. Pro posouzení role lesa ve středověké kultuře poslouží vedle *Husitské kroniky* a Mandevillova cestopisu také další, méně známé Vavřincovo dílo – *Snář*.

Pojednání o snech a jejich výklady patří mezi nedílnou součást středověké literární produkce, přestože se jednalo o poměrně ožehavou oblast, pohybující se na hraně ortodoxie.³⁴⁵ Velký význam přikládaným snům se odráží také v exemplech a dalších literárních žánrech. Také v zájmu o sny můžeme vysledovat archaické myšlenkové vzorce a představy, které mají původ spíše ve folklórní kultuře než v učené sféře. Sny jsou v díle většinou vykládány na principu tzv. sympatetické magie (například listí stromů značí hojnost peněz, rozlousknutí lískového ořechu dosažení kýženého zisku). Rozbor středověké snové kultury však přesahuje možnosti práce.

K *Snáři* přistupuji primárně jako k literárnímu textu. Není možné posoudit, zda středověcí lidé skutečně o lese snili, tato představa však zřejmě nebyla nijak nepřipadná. Vavřinec z Březové věnoval snu o lese celé heslo. Vykládá zde sen o hořícím nebo mýceném lese. Les zde vystupuje v kategorii majetku. Význam snu určují vlastnické vztahy („svůj les“, „jeho les“, „cizí les“). Výklad snu se také odvíjí od sociálního postavení snícího. V případě šlechty předznamenává zkáza lesa škody na životech jeho poddaných, v případě poddaného pak majetkovou újmu.

Sepětí života stromu s životem člověka patří mezi základy archaické mentality a mělo své místo i ve středověké kultuře. Stromy a jejich vlastnosti ve snech představují lidské osoby, jejich vzhled odráží lidský charakter. „Stromové krásné“ tak označuje „urozené lidi a zvláště ženy vyznamenává.“³⁴⁶ Pokud člověk ve snu poškodí jablono, ublíží své manželce: „Pakli by svým oděvem větev zlomil, onť bude příčina zkázy své manželky.“³⁴⁷ Zobrazení stromů ve snáři je většinou pozitivní, vyskytují se zde zejména ovocné stromy, které

³⁴⁵ Vavřinec z Březové, který čerpal zejména z arabských a antických vzorů, se v úvodu pokoušel ospravedlnit zájem o sny a vřadit jej do křesťanského rámce.

³⁴⁶ ZÍBRT, Čeněk (ed.): *Vavřince z Březové Snář velmi pěkný*. Praha, 1908, s. 102.

³⁴⁷ Ibid., s. 103.

symbolizují plodnost a hojnost: „strom rozkvětlý viděti, radost aneb manželku krásnou míti znamená.“³⁴⁸ Stromy, které rostou na nepatřičném místě, věští vpád cizích vojsk.

Les hraje roli také v symbolické distinkci mezi cizím a domácím, vnitřním a vnějším prostorem. Člověk, který ve snu slyší zpěv lesních ptáků, bude haněn od nepřátel. Kočka domácí značí zloděje v domě, kočka divoká zloděje v lesích: „kočka lesní byla-li od koho lapena neb zabita, zloděj nákeřní bude oběšen.“³⁴⁹ Ve *Snáři* se také objevují sny varující před loupežným přepadením. Pokud spící spatří ve snu sršně, „budou loupežníci lidem škodu činiti a zase po lesích se rozkrývati.“³⁵⁰ Také štípaví brouci znázorňují loupežníky: „na cestě, na poli neb v lese.“³⁵¹ Nebezpečí loupežného přepadení bylo tedy ve středověké imaginaci úzce spojeno s lesem.

Ve *Snáři* nacházíme další doklad rozporuplného vnímání lesa ve středověku: les zde vystupuje jako cenný majetek a zároveň jako vnější, nebezpečný prostor. Les je spojován s nebezpečím loupežného přepadení. Oproti tomu jednotlivé stromy jsou vnímány jednoznačně pozitivně, objevuje se spojení mezi životem člověka a životem stromu.

³⁴⁸ Ibid., s. 76.

³⁴⁹ Ibid., s. 149.

³⁵⁰ Ibid., s. 163.

³⁵¹ Ibid., s. 166.

7. Obraz lesa v českých středověkých kronikách

Dosavadní bádání zaměřené na středověkou imaginaci lesa vycházelo především z rozboru kronik. Podle T. Klimka se ve středověkých kronikách střetávají dvě pojetí lesa.³⁵² První z nich vychází z teologicko-filozofické koncepce práce, druhá odráží faktickou situaci. V alegorické rovině les zobrazuje Petr Žitavský, reálný stav lesa reflektuje dle Klimka zejména Kosmas. Kronikáři ve 14. století opouštěli od symbolického pojetí lesa Petra Žitavského, negativní přístup k lesu mizí.

S přihlédnutím k širší pramenné základně se však hranice mezi těmito „ideálními typy“ rozplývají. Obě polohy se vzájemně prostupují a v žádné z kronik se neobjevují ve vyhraněné podobě. Ani u Kosmy (a kronikářů, kteří z něho čerpali) není obraz lesa pouze pozitivní a naopak negativní pojmání lesa se vyskytuje i u kronikářů 14. a 15. století.

V kronikách slouží lesy v první řadě pro bližší geografické určení. Jedná se tedy o konkrétní lokality spjaté s popisovanými událostmi, např. místa vojenských střetů. Poloha lesa je upřesněna blízkostí města nebo jiného orientačního bodu, např. řeky. Některé lesy mají i vlastní jména, např. les Strahov. V tomto kontextu nejsou lesy spojeny s žádnými pozitivními ani negativními konotacemi.

V českých kronikách je výrazný zejména motiv pohraničního hvozdu, kde se odehrála řada klíčových střetů. Les tvoří hranici, reálnou i symbolickou. Zcela v duchu své kroniky Dalimil radí mladému králi Janovi: „chovajte sě skrzě les na křivá drva chozenie“.³⁵³ Les pro Dalimila představuje synonymum pohraničního hvozdu, který také nazývá Bavorským lesem, a křivým dřevem jsou míněni cizozemští rádci a dvořané. Pás hraničních hor splýval v dobové imaginaci s lesem. Když tedy v podání Bartoška z Drahonic poražení křižáci opustili Čechy „utekli přez les za Domažlicemi“.³⁵⁴ Hranici mezi Čechami a Moravou tvoří česko-moravský les, dnešní Vysočina: „král stál se svým vojskem pod česko-moravským lesem u Bítova a rozvážně přemýšlel, jak by, až by přešel les, začal bitvu“.³⁵⁵

³⁵² KLIMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku*. Praha, 2014, s. 48.

³⁵³ DAŇHELKA, Jiří - HAVRÁNEK, Bohuslav (eds.): *Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila*. Praha, 1958, s. 169.

³⁵⁴ HLAVÁČEK, Ivan et al. (eds.): *Ze zpráv a kronik doby husitské*. Praha, 1981, s. 252. Kronika Bartoška z Drahonic, *Fontes rerum bohemicarum* V, s. 604. - „per silvam retro Domazlicz fugierunt“

³⁵⁵ BLÁHOVÁ, Marie - PAVEL, Jakub - ZACHOVÁ, Jana (eds.): *Kroniky doby Karla IV.* Praha, 1987, s. 356. Kronika Pulkavova, FRB V, s. 136 – „rex stetit cum suo exercitu sub silva Boemica et Moravica prope Vetaw prudenter deliberans, qualiter, cum silvam transiret, prelium inchoaret“

V kronikách, stejně jako v jiných literárních pramenech, je tedy les zmiňován v souvislosti s horami. Odlesnění v Čechách vrcholného středověku postoupilo natolik, že kompaktní lesní celky byly v nížinách spíše výjimkou. Beneš Krabice z Weitmile použil pro vystižení skutečnosti, že morová epidemie zachvátila celé království, kontrast mezi nížinnými a zalesněnými hornatými krajinami:³⁵⁶ „nebylo nikde útočiště, protože lidé umírali jak v rovinách, tak v horách a v lesích“.³⁵⁷ Uvedené spojení však naznačuje i to, že pojmy „lesy“ a „hory“ se rozlišovaly a nebyly tedy vzájemně zaměnitelné. Kronika Jana Marignoly využívá charakteristického obrazu Čech jako země chráněné hradbou hor: „jsou vysokými horami odděleny od Pannonie a od ostatních národů je dělí hory, lesy a řeky“.³⁵⁸ České hory podle něj oplývají hojností léčivých bylin a jsou porostlé smrky a jedlemi. Tento údaj sice Marignola převzal z Theofrastra,³⁵⁹ na rozdíl od dnešní situace se však smrkové porosty ve středověku vyskytovaly opravdu pouze ve vyšších nadmořských polohách. Podle Marignoly se české lesy vyznačují hojností zvěře: „žijí tu také nesčetná zvířata jako medvědi, kanci, jeleni, kamzíci, srnci, buvoli a zubří“.³⁶⁰ V českých hvozdech je možné narazit i na podivnější nestvůry: „je tu i zvíře veliké jako kráva, divoké a zuřivé s velkými rohy, jimiž se ale nebrání“.³⁶¹ Pro svou obranu používá vroucí tekutinu, kterou na agresory chrlí z vaku, který jí visí pod hrdlem. Na rozdíl od kamzíků tato podivná stvoření skutečně v českých středověkých lesích žila. Marignola totiž využil dobového popisu losa – zvířete, které patřilo k české fauně až do 15. století a na jehož výskyt odkazují četná toponyma (např. Losiny, Losina, Losenice).³⁶² Marignola také uvádí zprávu o přemnožení vlků. Tyto šelmy jsou, i když spíše v metaforické rovině, častým tématem kronik. Přirovnání k lesním zvířatům nebylo ve středověké literatuře nijak neobvyklé, sloužilo zvláště k zvýraznění krutosti boje a protivníků, např. pro Vavřince z Březové byli „nad veškerou lesní zvěř ukrutnější“.³⁶³

³⁵⁶ KLIMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku*. Praha, 2014, s. 45.

³⁵⁷ BLÁHOVÁ, Marie - PAVEL, Jakub - ZACHOVÁ, Jana (eds.): *Kroniky doby Karla IV.* Praha, 1987, s. 225. Kronika pražského kostela Beneše Krabice z Weitmille, FRB IV., s. 516. - „Nec erat alicubi refugium, quia sicut in planis sic in motibus et silvis homines moriebantur.“

³⁵⁸ Ibid., s. 458. Kronika Marignolova, FRB III, s. 523. - „que montibus altissimis a Paunonia et nacionibus aliis est divisa per montes, silvas et flumina“

³⁵⁹ KLIMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku*. Praha, 2014, s. 98.

³⁶⁰ BLÁHOVÁ, Marie - PAVEL, Jakub - ZACHOVÁ, Jana (eds.): *Kroniky doby Karla IV.* Praha, 1987, s. 458. Kronika Marignolova, FRB III, s. 523. - „Bestie eciam domesticie et silvestres innumerabiles, sicut ursi, apri, cervi, capriole, tragelaphi, bubali bifontes“

³⁶¹ Ibid. Est et ibi bestia, habens magnitudinem bovis, ferox et seva, cum magnis cornibus, cum quibus tamen se non defendit.

³⁶² KUBÍNOVÁ, Kateřina: Est tibi bestia aneb co můžete podle středověkých autorů potkat v českých hvozdech. In: *Evropa a Čechy na konci středověku : sborník příspěvků věnovaných Františku Šmahelovi*. Praha, 2004, s. 385.

³⁶³ HEŘMANOVSKÝ, František (ed.): *Husitská kronika*. Praha, 1954, s. 115.

Les jako obtížně prostupná hranice má svůj význam také z hlediska vojenské strategie. O způsobech dalšího vojenského využití lesa se dozvídáme z Kroniky Bartoška z Drahonice a Vavřince z Březové, z Dalimila či z Vita Caroli. Umožňuje nečekané přepady i skryté přesuny vojsk. Ochraný příkrov listoví však nevyužívají pouze záporné postavy. Karel IV. lesem tajně převedl svého zajatce, na italském tažení využil těžko prostupný les k nečekanému výpadu do týla nepřátel: „když jsem dojel k lesu, který byl mezi Castrozzou a Premierem, nemohl jsem postupovat pro vyvrácené stromy, a mé vojsko proto ztrácelo naději. Tu já pěšky s některými pěšimi jsme hledali cestu po srázích hor a stezkách dávno zničených, až jsme přešli les“.³⁶⁴

Vnímání lesa jako hranice se objevuje i v českém prostředí. Dalimil přejímá z Kosmy údaje o obraně českých hranic pomocí záseků – zátarasů z pokácených kmenů. Kníže Břetislav se na hranicích bránil proti císařským vojskům: „proti ciesaři jede, / a když v hvozdu, totiž v les, vnide, / vzvědév, že ciesař v lesě bieše / káza se s ciesařem zarúbiti spieše“.³⁶⁵ Dalimil poprvé zmiňuje Chody jako strážce pohraničního hvozdu. Měli za úkol zabíjet případné zběhy z knížecího vojska.

Ve středověkých kronikách hrál les ve vztahu k válčení také další, přímo životně důležitou úlohu. Představoval totiž útočiště pro prchající vojáky: „a by tu les bliz nebyl/ ijeden by byl muž smrti nezbyl“.³⁶⁶ Ochranu lesa využívaly i celé armády: „ustoupil se svými vojskem zpět a položil se na velmi pevných místech mezi vodami a lesy, takže mu nikdo nemohl nijak škodit.“³⁶⁷

Do lesů se ovšem neuchylují jen poražená vojska. Les slouží jako útočiště v dobách krize,³⁶⁸ za času hladomoru nebo vpádu nepřátelských vojsk. Vesničané opouštějí své domovy a ukrývají se v lesích: „opustili své vlastní dědictví a statky a skrývali se v hustých

³⁶⁴ PAVEL, Jakub (ed.): *Vlastní životopis. Vita Karoli Quarti*. Praha 1979, s. 93. Ibid., s. 92. - „Et cum pervenissem ad nemus, quod est inter Castruginum et Prymeyam, viam habere non potui propter evulsas arbores. Et sic desperabat exercitus meus. Tung ego pedes cum aliquibus peditibus per abrupta moncium et viarum dudum destructarum quesivimus viam, ita quod pervenimus ultra nemus“

³⁶⁵ DAŇHELKA, Jiří - HAVRÁNEK, Bohuslav (eds.): *Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila*. Praha, 1958, s., 82.

³⁶⁶ Ibid., s. 33.

³⁶⁷ BLÁHOVÁ, Marie - PAVEL, Jakub - ZACHOVÁ, Jana (eds.): *Kroniky doby Karla IV.* Praha, 1987, s. 223. Kronika pražského kostela Beneše Krabice z Weitmille FRB IV, s. 514. - „retrocessit et posuit se in locis firmissimis inter aquas et siluas, ita ut nullus sibi posset quoquomodo nocere“

³⁶⁸ Lesy sloužily jako kryt před řáděním nepřátelských vojsk i v dalších dějinných obdobích. Tuto funkci lesa zdokumentoval J. Allman na příkladu Falcka za třicetileté války. ALLMANN, Joachim: *Der Wald in der frühen Neuzeit. Eine mentalitäts- und sozialgeschichtliche Untersuchung am Beispiel des Pfälzer Raumes 1500 – 1800*. Berlin, 1989. Z Allmanna vychází také WOITSCH, Jiří: Les živitel – člověk strašpytel. Strach z lesa ve středověku a raném novověku. In: *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue* 28, č. 11, (2006), s. 33.

lesích ve vyhnanství a na odlehlých místech v hájích a horách, přičemž ukrývali sebe, své děti a dobytek.“³⁶⁹

Tento motiv je využíván zejména při popisu braniborského vpádu. Kromě popisu reálných událostí je zde přítomen i symbolický význam. Země zbavená přirozeného krále se propadá v chaos, přirozený řád je narušen: „Rána stíhá ránu a na Čechy, zvláště na venkovany, dopadla veliká zloba boží, jako kdysi trestala a soužila provinilý lid izraelský. Bloudili pak v horách, jeskyních a slujích zemských, skrývajíce sebe a své věci v lesích a hájích“.³⁷⁰ Opouštění kulturního řádu znamená i opuštění kulturního prostoru. Také v tomto případě les představuje alternativu ke kultuře a obydlené krajině. S pojetím lesa jako ne-kultury souvisí i motiv kanibalismu.

Pro vykreslení hrůz hladomoru z roku 1318 jej využil Petr Žitavský: „při nedostatku potravin a vzrůstání útrap opouštějí někteří sedláci se svými ženami své příbytky, uchylují se do lesů, zabíjejí lidi, na které přijdou, pojídají je a tak se živí. Dále se potuluje mezi Mýtem a městem Hradcem čtyřiaadvacet takových lidí divočejších nad dravou zvěř, kteří jako vlci hledají, koho by zabili a sežrali“.³⁷¹ Kronikář zde použil metaforu inspirovanou citací z I. epistoly sv. Petra. Podle Klimka tak Petr Žitavský kanibaly přirovnal k ďáblu, les se tím pádem stává „jeho domácíým prostředím, temným a všemu pozemskému životu skrytým peklem“.³⁷² Kronikáři, kteří tento příběh přejímali, biblický citát vynechávali, Beneš Krabice z Weitmile vypustil i lidojedský příběh. Podle Klimka tak tuto událost zmiňují pouze jako kuriozitu. Negativní vnímání lesa je tedy vlastní pouze Žitavskému.³⁷³ Domnívám se však, že primárním cílem výše citované pasáže *Zbraslavské kroniky* není demonizace lesa ani pouhé pobavení. Vyprávění o hladomoru je součástí popisu béd, které postihly zemi v důsledku boje mezi králem Janem a vzbouřeným panstvem. Stejně jako v případě braniborského vpádu je motiv odchodu do lesů více než jen reálným vyličením chování vesničanů. Je symbolem úpadku země a odvratu od řádu k chaosu. Rozklad královské moci provází i rozklad

³⁶⁹ BLÁHOVÁ, Marie - PAVEL, Jakub - ZACHOVÁ, Jana (eds.): *Kroniky doby Karla IV.* Praha, 1987, s. 374. Kronika Pulkavova, FRB V, s. 166. – „dimissis propriis hereditatibus et bonis suis per exilia et devia nemorum ac moncium densis laterent in silvis, se, filios suos et si qua hebeabant pecorum animalia“

³⁷⁰ Ibid., s. 62. Kronika Františka Pražského, FRB IV, s. 354 – „afflictis affliccio additur, magnaue indignacio Dei extitit in Boemos et precipue in rurenses, sicut aliquando populum Israeliticum delinquentem punivit et afflixit. Errabant autem in montibus et spelunce et cavernis terre, in silvis et nemoribus se abscondentes et res suas“

³⁷¹ FIALA, Zdeněk (ed.): *Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae.* Praha, 1975, s. 317, FRB IV, s. 248. – „quod iam deficientibus alimentis et malis invalescentibus quidam rustici cum uxoribus suis domicilia sua deserunt, silvas petunt, homines, quo inveniunt, occidunt, comedunt, sic se pascunt. Porro inter Mutham et Grethz civitatem viginti quatuor tales bestiis ferociore homines adhuc more lupino circueunt querentes, duem devorent et mactent.“

³⁷² KLIMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku.* Praha, 2014, s. 41.

³⁷³ Ibid., s. 56.

kulturního řádu. Lidé opouštějí kulturní prostor i kulturní chování.³⁷⁴ Negativní obraz lesa jako protikladu ke kulturnímu prostoru je však funkční i v případě, že ho nedoplňuje motiv kanibalismu. Kronikáři, kteří zprávu přejímali, sice vynechávali intertextový odkaz a dokonce i kanibalský motiv, role lesa ale zůstala stejná. Kusé vyličení dané scény tak nepovažují za výraz změny náhledu na les, ale spíše za důsledek způsobu kronikářovy práce. Svou roli ve zkrácení záznamu mohl hrát, podobně jako v případě zpráv o moru z r. 1282,³⁷⁵ také časový odstup. Mor z roku 1318 už nebyl pro kronikářovy současníky aktuální, nevěnoval mu proto velký prostor.

Využití lesního prostředí pro „zvýraznění typologie postav, prostředí a děje“³⁷⁶ není vlastní pouze Petru Žitavskému. Podobnou funkci hraje les také v popisu zvrácených adamitů, jak ho zaznamenal Vavřinec z Březové. Poté, co adamité propadli bludu, bloudili po lesích tak dlouho, až odhodili šaty: „A když bloudili po lesích a po horách, upadli někteří z nich v tak veliké šílenství, že odhodivše šaty, jak muži, tak i ženy, chodili úplně nazí říkajíce, že jsou v stavu nevinnosti a že šaty byly přijaty jako pro hřích prvních rodičů“.³⁷⁷ Vznik adamitů je tak konstruován na základě motivu zdivočení. Bludaři se odlučují od křesťanské obce, vstupují tedy do nekulturního prostoru – lesa a ztrácejí základní kulturní znak – oděv. Také další popis adamitů vychází z literárních zdrojů, velmi připomíná charakteristiku fantastických asijských pohanů, se kterou se Vavřinec z Březové seznámil při překládání Mandelovilla cestopisu do češtiny. Je tedy otázkou, do jaké míry odráží kronika skutečné chování kacírské sekty a do jaké míry jde pouze o literární stylizaci.

Do lesa, jakožto nekulturního prostoru, je vytěsněno chování, které odporuje společenským standartům. Císař Nero, středověký prototyp tyрана, po svém svržení utekl do lesa a zde spáchal sebevraždu: „hledali ho k zabítí a on, to čije, utekl do lesa a sám se zabil“.³⁷⁸ Vršovci, kteří plánují vyvraždění knížecího rodu, se scházejí v lese: „v les se na

³⁷⁴ Právě lidojedství je transkulturním symbolem popření kultury. HUBINGER, Václav. *Svět za ohradou. Český lid*, č. 78, 1991, s. 2.

³⁷⁵ BLÁHOVÁ, Marie. Hladomor v Čechách roku 1282 a jeho reflexe v české středověké historiografii. In: *Ponižení a odstrčení : města versus katastrofy. Sborník příspěvků z 8. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy, konaného ve dnech 2. a 3. října 1990 a 13. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy ve dnech 3. a 4. října 1995*. Praha, 1998, s. 169.

³⁷⁶ HOŠNA, Jiří. Krajina v dílech autorů české středověké literatury. In: *Tvář naší země. Krajiny domova. Umělecké reflexe krajiny*. Praha, 2001, s. 10

³⁷⁷ HEŘMANOVSKÝ, František (ed.): *Husitská kronika*. Praha, 1954, s. 163.

³⁷⁸ TOBOLKA, Zdeněk V. (ed): *M. Pavla Židka Správovna*. Praha, 1908. s. 163.

radu sjedešta“.³⁷⁹ Hrabě, který unesl císařovu dceru, s ní žije na hradě Přimda, který dal postavit v pustých lesích.

Nejčastější přívlastek, který se pojí s lesem, je pustý nebo hustý. Zdůraznila se tím jeho obtížná prostupnost, cesta lesem je nesnadná: „k Teplěj vytrhli biechu, aby jakž najspieš mohú, k Drosdorfu přijeli, jenžto chutně skrzě Pulzeňsko a Bechyňsko jedúce po lesiech sěmo tamó blúdiece, mnoho jsú práce jměli, a k tomu městu přijeli“.³⁸⁰ Dalimil evokoval obtížnost putování praotce Čecha použitím motivu lesa: „když dlúho lesem jide, / k velkému hvozdu dojide. / tu se steště čeledi jeho. / Vecě Čech: Ach, běda skutka mého, že jste vy pro mě v tej núzi / a jsú pro mne váši domové hustí luzi“.³⁸¹ V kronikách se také objevuje motiv zbloudění na lovu, známý již z rytířských románů. Také ve *Zbraslavské kronice* se objevuje motiv zbloudění, získává ale jinou významovou konotaci. Čtyři sta loupežníků, kteří se pokusili uniknout z vězení v Rajhradském klášteře, bloudilo z božího dopuštění v nedalekém háji: „pro své viny řízením Božím oslepeni bloudili až do rána oklikami v sousedním háji“.³⁸² Na rozdíl od T. Klimka se nedomnívám, že by uvedená scéna měla doložit spojení lesa s nocí a vylíčit ho jako nebezpečný prostor.³⁸³ Zdůrazněná malá rozloha lesa (je zde použit výraz „nemus“) a obrovský počet loupežníků má spíše dokreslit zázračné potrestání svatokrádežných zločinců.

Odlehlý a liduprázdný les, který je konstruován jako protiklad přírodní oblasti, se rovná poušti. Obývají ho dobrovolní i nedobrovolní poustevníci. Kníže Svatopluk po porážce od císaře odchází do lesa a stává se poustevníkem: „i jěde tajně na púšti / i by do své smrti v tej húšti“.³⁸⁴

Lesní poušť je také ideálním místem pro založení kláštera. Lesní lokace je uváděna u několika klášterů či kostelů. Zbraslavský klášter byl založen na místě králova loveckého dvorce, kostel sv. Jana byl postaven v lese, kde Vršovci mučili knížete Jaromíra. V lesní poušti vznikl i Lenínský a Žďárský klášter, lesy jsou zmíněny v blízkosti kláštera Grünheim. Motiv založení kláštera v lesní poušti považuje Klimek za pouhé literární klišé, které má

³⁷⁹ DAŇHELKA, Jiří - HAVRÁNEK, Bohuslav (eds.): *Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila*. Praha, 1958, s. 93.

³⁸⁰ BLÁHOVÁ, Marie - PAVEL, Jakub - ZACHOVÁ, Jana (eds.): *Kroniky doby Karla IV.* Praha, 1987, s. 372. Přibík Pulkava z Radenína FRB V, s. 306.

³⁸¹ DAŇHELKA, Jiří - HAVRÁNEK, Bohuslav (eds.): *Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila*. Praha, 1958, s. 20.

³⁸² FIALA, Zdeněk (ed.): *Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae*. Praha, 1975, s. 61. FRB IV, s. 30 – „sed culpīs suis exigentibus excecātī divinitus per anfractus adiacentis nemoris usque mane vagantes“

³⁸³ KLIMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku*. Praha, 2014, s. 41.

³⁸⁴ DAŇHELKA, Jiří - HAVRÁNEK, Bohuslav (eds.): *Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila*. Praha, 1958, s. 52.

podtrhnout zbožné úsilí mnichů, vzdorujících v lese působení nepřátelských sil.³⁸⁵ Tuto tezi dokládá na příkladu Žďárského kláštera. Klášter stál nedaleko brodu přes Sázavu, kde pravděpodobně stávala tržní osada. Kronika Jindřicha Řezbáře však líčí lokaci kláštera na místě lesa. Podle Klimka bylo tedy pro kronikáře důležitější literární klišé zobrazující les jako nepřátelské prostředí než popis reálných okolností vzniku domovského kláštera.³⁸⁶

Zdá se, že pasáž o vykácení lesa jeho tezi potvrzuje: „Andělé přišli sem a ďábli se na útěk dali, / jakmile spatřili jen, jak přibývá Kristovy slávy, / prchali smutně, neb nemohli vydržet oslavu Krista, / vyrvali velkou část lesa, i s kořeny trhali stromy, / kolem jak vidět jest, i zvláště poblíže nás, kde je nyní / viděti onen rybník, ten les byl poničen celý, / avšak na tomto místě zas nyní vyrostl jiný“.³⁸⁷ Kronikář však neusiloval o zachycení triumfálního vítězství mnichů nad silami zla a jejich vzdorování neustále se vracejícímu lesu. Expresivní termín „vyrvání lesa i s kořeny“ v sobě nenese triumfalismus, ale lítost nad zničením lesa. Podle M. Bláhové³⁸⁸ tak v textu kronikář vyjádřil osobní, téměř sentimentální vztah k lesu. V kontextu středověké literatury není tento projev tak neobvyklý, jak by se mohlo zdát, např. Walter von Vogelweide se v jedné ze svých elegií ohlíží za ztraceným mládím a zničenou krajinou: „di mine gespielen waren, die sint nu traege und alt / bebreitet ist daz velt, verhouwen ist der walt“.³⁸⁹ Les není v textu líčen jako nepřátelské prostředí, jedná se o půvabné místo („locus amenus“): „tenhleten celý les, však mnozí ho znají, mu patřil [...] i leží to místo v blízkém sousedství našem a doposud je to, jak vidět, milý a půvabný kout“.³⁹⁰ Pro les je v latinském originálu použito diminutivum „silvula“. Zdrobnělinou však není vyjádřena rozloha lesa, který je na jiném místě označen jako velký, ale kronikářovy sympatie. Les také měl být milý biskupu Brunovi, i když jistě spíše z majetkového hlediska. V kronice les není popisován jako sídlo ďábelských sil, Jindřich Řezbář spíše zachytil svůj vztah k

³⁸⁵ KLIMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku*. Praha, 2014, s. 42.

³⁸⁶ Ibid., s. 47.

³⁸⁷ POHANKA, Josef - ZEMEK, Metoděj: *Cronica domus sarensis. Kronika žďárského kláštera*. Praha, 1964, s. 181. Ibid., s. 180 – „Assunt angelici, fit fugaque demoniorum, / quo cum conspicerent laudes accrescere Christi / abscedunt tristes, laudes non ferre valentes / Christi. Tunc cecidit per eos pars maxima silve / funditus ex terra, quo circumquaque videtur / precipue prope nos, ubi nunc piscina videtur, / silvula tota cadit, sed ibi nunc altera crevit.“

³⁸⁸ BLÁHOVÁ, Marie: „Tunc cecidit per eos pars maxima silve funditus ex terra“ (Vztah člověka k les v českých pramenech přemyslovského období). In: *Vývoj životního prostředí v podmínkách jižní Moravy. XXI. Mikulovské sympozium 23. - 24. října 1991*. Brno, 1992, s. 152.

³⁸⁹ HEIMANN, Heinz-Dieter: Der Wald in der städtischen Kulturentfaltung und Landschaftswahrnehmung. Zur Problematik des Kulturellen Naturverhältnisses als Teil einer Umwelt- und Gesellschaftsgeschichte des Mittelalters und der frühen Neuzeit. In: SPEER, Andrea – ZIMMERMANN, Albert (eds.): *Mensch und Natur im Mittelalter. Halbbd. 2*. Berlin, New York, 1991, S. 875.

³⁹⁰ POHANKA, Josef - ZEMEK, Metoděj: *Cronica domus sarensis*. Praha, 1964 s. 163. Ibid., s. 162 – „Huius erat, nota multis, hec silvula tota [...] Hic in vicino prope nos situs est locus ille / sicut adhuc locus esse videtur amenus“

místu, kde strávil celý život.³⁹¹ Žďárský klášter byl skutečně založen v oblasti, která byla, i když zřídka, obydlená. Vlastní budova kláštera však nevznikla na místě osady, ale v zalesněném údolí.³⁹² Naprostá většina cisterciáckých klášterů v Čechách skutečně vznikla v okrajových regionech, řídce osídlených vrchovinách a podhůří pohraničních hor a podílela se na kolonizační činnosti.³⁹³ Literární kliše tak nemuselo být od reality příliš vzdálené.

Lesu je ve Žďárské kronice věnován velký prostor. Úsilí, které zakladatel kláštera Boček vyvinul, aby získal les vhodný pro založení kláštera, naznačuje vzácnost lesa. Ve 13. století, kdy klášter vznikl, již les nebyl volně dostupným územím, které by bylo možné podle libosti mýtit. Neexistoval les bez vlastníků. Lesy nyní představovaly cenný pozemkový majetek. Ve vrcholném a pozdním středověku se vlastnictví a užívání lesa stalo předmětem řady konfliktů a soudních sporů, ať už mezi jednotlivými šlechtici, či mezi vrchností a poddanými.³⁹⁴ Na lokální úrovni mohly tyto konflikty nabývat dramatické polohy, jak dokládá svědectví jistého Kozla z Kladrub, který hájil pustou vesnici, kde „již jest les veliký [...] vzrostl“, před sousedy, kteří les chtěli pokácet: „a já jim říkal, aby nechali a nemýtili, že jich není a že sluší do Letuov těm pánům; a oni mě proto chtěli zabít“.³⁹⁵ S pokračujícím odlesněním stoupala i cena dřeva. Martin z Krčína při kritice poměrů v zemi nabádal panský stav, aby zachovával spravedlivé ceny dřeva: „Lesy na spravedlnosti prodávajte chudině“.³⁹⁶

Vyvstává otázka, jakým způsobem ovlivňovaly spory o les a jeho hospodářská hodnota vnímání lesa ve středověku. Na rozdíl od jiných typů pramenů (např. rytířských románů) je v staročeských kronikách jasně patrná reflexe ekonomické role lesa. Ten zde představuje vzácnou nemovitost. Les ze Žďárské kroniky má cenu mnoha vzácných pohárů. Nadání kláštera lesem je pochopitelné vzhledem k jeho ekonomické funkci, blízkost klášterů a lesů v kronikách proto nemusí být pouze důsledkem použití literárního kliše. Hodnota pozemku se posuzovala také podle produkce dřeva: „když moudří lidé poznali, že Otova část je menší, nikoli důchody, ale pokud jde o dřevo, pastviny a kvalitu půdy, bylo učiněno

³⁹¹ BLÁHOVÁ, Marie: „Tunc cecidit per eos pars maxima silve funditus ex terra“ (Vztah člověka k les v českých pramenech přemyslovského období). In: *Vývoj životního prostředí v podmínkách jižní Moravy. XXI. Mikulovské sympozium 23. - 24. října 1991*. Brno, 1992, s. 152.

³⁹² Ibid., s odkazem na BARTUŠEK, Antonín - ZEMEK, Metoděj: *Dějiny Žďáru nad Sázavou I., 1252 – 1617*. Havlíčkův Brod 1956, s. 25.

³⁹³ CHARVÁTOVÁ, Kateřina: Cisterciácký řád ve středověkých Čechách. Příchod, struktura, některé aspekty vývoje. In: DOBOSZ, Józef (ed.): *Kościół w monarchiach Przemysławów i Piastów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 21-24 września 2006 roku*. Poznań, 2009, s. 233.

³⁹⁴ RÖSENER, Werner: *Der Wald als Wirtschaftsfaktor und Konfliktfeld in der Gesellschaft des Hoch- und Spätmittelalters*. In: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, Heft I, 55. JG., 2007, S. 29.

³⁹⁵ Archiv český 19, s. 254.

³⁹⁶ DAŇHELKA, Jiří – HAVRÁNEK, Bohuslav – HRABÁK, Josef (eds.): *Výbor z české literatury doby husitské*, sv. 2, Praha, 1964, s. 150.

vyrovnání“.³⁹⁷ Za vlády Jana Lucemburského byly zastavovány nejen města a hrady, ale i lesy: „téměř všechny lesy byly tehdy zastaveny jako zástava nebo svěření“.³⁹⁸

Lesy jsou královskou doménou především ve vztahu k lovu. Lovecké motivy však v kronikách nemají takovou prioritu jako v rytířských románech. I tak je les dějištěm rytířského dobrodružství, např. zakladatel rodu Buškoviců v lese přemohl divokou svini, jejíž hlavu získal do erbu. Les jako místo rytířské hry je na hony vzdálen nespoutané divočině. Jan Lucemburský chtěl v Praze ustanovit kulatý stůl a napodobit rytířský dvůr krále Artuše: „Proto byla v oboře u Prahy postavena jakási dřevěná stavba, jež by se hodila pro veřejné hry“.³⁹⁹ Jednalo se o oboru v Ovenci, kterou zřídil již Přemysl Otakar II. Kapitola z kroniky Františka Pražského, která o události pojednává, se jmenuje *O dvoře neboli lese královském* a dokresluje významové splývání lesa a obory. Chráněný les, který byl upravovaný pro potřeby honitby a dvorských slavností měl skutečně blíže k oboře či lesoparku než k bujnému pralesu.

V českých středověkých kronikách se vyskytuje negativní náhled na les jako protiklad ke kulturní oblasti. Funkce tohoto motivu je obdobná jako v případě jiných typů pramenů, tedy zdůraznění kulturně sankcionovaných norem. Ve většině případů však negativní hodnocení nepřevládá. Les je pouští a hranicí, je zdůrazňována jeho obtížná průchodnost i strategická hodnota. Lesy jsou popisovány také jako konkrétní geografické lokality. V porovnání s ostatními typy pramenů zobrazují kroniky v největší míře les jako hodnotný pozemkový majetek.

Přestože zobrazování lesa v kronikách nutně podléhalo literární stylizaci, zachycují ve své většině podobu lesa, která byla soudobé zkušenosti poměrně blízká. V alegorické rovině je les skutečně vyjádřením bloudění, temnoty, neproniknutelnosti, zmatené spletnosti. Jan Marignola použil les jako metaforu pro samotné české kroniky, on sám zabloudil v hustém lese: „vstoupil do vzpomenuté pustiny [...] vešel do neznámých hájů jak osob, tak jmen.“⁴⁰⁰ Charakterizoval tak pocity známé každému historikovi, který kdy: „prošel les českých kronik

³⁹⁷ BLÁHOVÁ, Marie - PAVEL, Jakub - ZACHOVÁ, Jana (eds.): *Kroniky doby Karla IV.* Praha, 1987, s. 365. Kronika Pulkavova, FRB V, S. 149. – „Cognito Itale a sapientibus, quo pars Ottonis esset deterior non in redditibus sed lignis et pascuis et terrarum qualibus, equalitas fuit facta.“

³⁹⁸ FIALA, Zdeněk (ed.): *Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae.* Praha, 1975, s. s. 394. FRB IV, s. 318 – „silve fere omne erant tunc obligacionis aut commissionis titulo inbrigate“

³⁹⁹ BLÁHOVÁ, Marie - PAVEL, Jakub - ZACHOVÁ, Jana (eds.): *Kroniky doby Karla IV.* Praha, 1987, s. 94. Kronika Františka Pražského, FRB IV, s. 391 – „Fit Itale in orto ferarum juxta Pragam quedam structura lignea, quo pro spectaculo publico foret apta.“

⁴⁰⁰ Ibid, s. 455. Kronika Marignolova, FRB III, s. 519 – „ingressus sum solitudinem memoriam. Et dum incognita nemora tam personarum, quam nominum [...] introissem.“

a v nerozuzlitelné spleti trnitého křoví označil nějakou stezku v řadě těch, kteří po odstranění nánosů zmateného vyprávění mají promluvit“.⁴⁰¹

Staročeské kroniky byly posledním okruhem pramenů, kterým jsem se ve své práci zabýval. Nyní přistoupím k shrnujícímu závěru. Jak je z dosavadního výkladu patrné, závěry o tom, jak byl les vnímán ve středověku, nebudou naprosto jednoznačné. Pokusím se nicméně shrnout, jaké hlavní tendence se při zobrazování lesa v použitých pramenech vyskytovaly, a nabídnu vlastní interpretaci.

⁴⁰¹ Ibid. Kronika Marignolova, FRB III, s. 519 - „silvam cronicarum boemicalium introirem et inter spinarum vepriumque inextricabiles intricaturas semitam aliqualem dirigentem in ordine dicendorum squaloribus confuse ystorie resecatis.“

8. Závěr

Les byl důležitým tématem středověké literatury. V narativních pramenech pozdního středověku se vyskytuje v mnoha podobách. Sémantické pole slova „les“ bylo ve středověku širší než v současnosti. Neprostupné pohraniční hvozdy, hospodářsky využívané porosty, lovecké revíry a obory i palestinské palmové háje, všechny tyto značně odlišné oblasti spojoval jediný termín – les. Tento výraz však označoval i větší množství dřeva, např. hranici nebo vor. Na lese se Bruncvík přeplavil přes moře, „na lěšě“ se upalovali kacíři, „lesy“ se plavily po Vltavě. Podobně výraz „dřevo“ označoval jak surovinu, tak i jednotlivé stromy. (tento jev není vlastní pouze staré češtině, vyskytuje se i v ostatních slovanských jazycích nebo v angličtině či němčině). Je však otázkou, zda tato skutečnost potvrzuje utilitární náhled na přírodu, což pro období středověku předpokládají někteří badatelé.⁴⁰² Podstatné je, že širší významové spektrum pojmu les dokládá, že vnímání lesa ve středověku bylo odlišné než v současnosti.

Současná definice lesa je značně široká a nejednotná. Zákon o ochraně krajiny č. 114/1992 Sb považuje les za „významný krajinný prvek jako ekologicky, geomorfologicky nebo esteticky hodnotná část krajiny utváří její typický vzhled nebo přispívá k udržení její stability“,⁴⁰³ lesní zákon definuje les jako „lesní porosty s jejich prostředím a pozemky určené k plnění funkcí lesa.“⁴⁰⁴ Biologické definice lesa mezi rozhodující faktory obvykle řadí míru propojení stromového patra a funkčnost ekosystému. Velikost lesa v tomto ohledu není podstatná. Les v biologickém smyslu tedy nemusí nutně odpovídat laickým představám lesa (anglický park či dokonce alej může mít k lesu blíže než např. lesní školka). Také v současnosti, stejně jako ve středověku, se výrazem „les“ označují velice rozdílné ekosystémy: tropické pralesy, akátové hájky na jižní Moravě či smrkové monokultury. To, co je považováno za les, je především výsledkem společenského vyjednávání.⁴⁰⁵ Vnímání lesa je tak součástí širšího kontextu sociální konstrukce přírody, je kulturně a historicky

⁴⁰² NĚMEC, Igor: Vztah k přírodě ve světle středověké slovní zásoby. In: *Slavia: časopis pro slovanskou filologii* 62, č. 3, (1993) s. 241 – 247.

⁴⁰³ Dostupné z:

[http://www.mzp.cz/www/platnalegislativa.nsf/d79c09c54250df0dc1256e8900296e32/58170589E7DC0591C125654B004E91C1/\\$file/Z%20114_1992.pdf](http://www.mzp.cz/www/platnalegislativa.nsf/d79c09c54250df0dc1256e8900296e32/58170589E7DC0591C125654B004E91C1/$file/Z%20114_1992.pdf) 8.5.2015

⁴⁰⁴ Dostupné z: <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1995-289#p2> 8.5.2015

⁴⁰⁵ WOITSCH, Jiří: Člověk a les v dějinách. Ambiciózní teorie versus realita. In: STORCHOVÁ, Lucie: *Conditio humana – konstanta či historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*. Praha, 2007, s. 176 – 177.

specifické.⁴⁰⁶ Středověké a dnešní představy o lese tedy mohly být značně odlišné a bylo by chybou konstruovat mentální svět předmoderních lidí na základě dnešní účelové racionality.

Pro dosavadní bádání byla klíčová otázka strachu z lesa. V této problematice se totiž střetávají interpretace založené na rozdílných typech pramenů. Prameny hospodářských dějin, archeologie i etnografické analogie ukazují les jako neodmyslitelnou součást rolnického hospodářství, důvěrně známý a intenzivně exploatovaný prostor. V této optice není pro strach z lesa místo. Naopak v středověkých narativních pramenech je strach z lesa silně přítomný. Postrádají tak tyto prameny ve vztahu k lesu výpovědní hodnotu, jedná se pouze o soubor znovu a znovu přepisovaných literárních klišé? Les jistě podléhal literární stylizaci a stal se důležitým motivem středověké literatury, kde plnil řadu specifických úloh. Domnívám se však, že obraz lesa, který se objevuje v narativních pramenech, nelze považovat za pouhou účelovou konstrukci, ale že reflektoval a spoluutvářel vnímání lesa ve středověku.

V pozdním středověku les již dávno nebyl svíravou hradbou civilizace. Středověcí vesničané byli s lesy v úzkém každodenním kontaktu a tento fakt jistě formoval jejich náhled na les. Stejně tak ale působila řada dalších faktorů, např. zkušenost pustnutí vsí a polí. Skutečnost, že se lidé v lese pohybovali, nám ovšem neříká nic o tom, jak ho vnímali.⁴⁰⁷ Přestože strach zřejmě nebyl ve vztahu k lesu určujícím faktorem, nelze ho ze středověké imaginace zcela vyloučit. V úvaze o případnosti či nepřípadnosti strachu z lesa je také třeba přihlídnout k širšímu kontextu. Sedlák, který sbíral chrástí v hájku za vesnicí, zřejmě strachem netrpěl. Pokud si však přes les zkracoval noční cestu domů (řada folklórních sběrů líčících setkání s démonickou bytostí, např. hejkalem nebo bludičkami, uvádí právě tento kontext), procházel přes něj na cestě do města nebo zaslechl vlčí vytl, strach jistě cítit mohl. Ke strachu z lesa (nebo v lese) tak mohlo přispívat mnoho různých faktorů, které se lišily v závislosti na aktuální situaci a sociálním statutu jednotlivce.

Východisko z tohotu dilematu nalézá konceptualizace lesa jako protikladu kulturní oblasti. Les, pojmáný v opozici k obydlené oblasti, hrál v kontextu literárního nebo folklórního textu důležitou úlohu. Blízkost a vzájemné ovlivňování folklórního podání a literárních děl potvrzují, že negativní náhled na les nebyl vlastní jen vyšším společenským třídám ani nebyl výsledkem jednosměrné indoktrinace. Mezi nejrozšířenější české

⁴⁰⁶ K sociální konstrukci přírody viz např. EDER, Klaus: *The social construction of nature: a sociology of ecological enlightenment*. London, 1996.

⁴⁰⁷ Komentář Lucie Storchové k příspěvku Jiří Woitsche. In: STORCHOVÁ, Lucie: *Conditio humana – konstanta či historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*. Praha, 2007, s. 197.

démonologické pověsti patří vyprávění o divoženkách a podvržencích,⁴⁰⁸ stejný motiv je doložen i ve středověku.⁴⁰⁹ V tomto ohledu není důležité, zda vesničané opravdu věřili, že v nedalekém lese žijí divé ženy, podstatná je sociální funkce příběhu, který nabízel mechanismus pro vyrovnání se s narozením postiženého nebo neduživého dítěte.⁴¹⁰ Otázka tak nespočívá v možnosti nebo nemožnosti strachu z lesa či jeho negativního nazírání, ale ve funkci, jakou ve středověké kultuře nazírání na les plnilo. Pragmatické využívání lesa a symbolická role, která mu byla přisuzovaná, se tak nemusely navzájem vylučovat. Les, pojímaný jako protiklad kulturní oblasti, plní v narativních pramenech pozdního středověku řadu specifických funkcí.

Lesní prostředí ve středověké literatuře slouží k zvýraznění dějové situace a podtržení charakteristiky postav. Pro zobrazování lesa je klíčová dichotomie *cultura versus natura*. Obraz lesa je konstruován v protikladu ke kulturní oblasti. Jevy, které odporují kulturním normám, se odehrávají v lese – přírodní oblasti. Les je hranicí obydlené krajiny a kulturního prostoru. Je také pouští, neosídleným, neosvojeným prostorem. S tím souvisí motiv zdivočení a motiv lesa jako úkrytu. Do lesa se uchylují jedinci vyvržení z lidské společnosti, mezi jeho nejčastější obyvatele patří poustevníci a psanci. Les je výsadním dějištěm rytířského dobrodružství. Motiv vstupu do lesa má zvláštní místo v kompozici rytířských románů, napomáhá strukturaci děje a představuje iniciační moment příběhu. Lesy jsou popisovány jako rozlehlé, husté a obtížně průchodné. Pobyt v lese je obtížný, vzbuzuje strach a další negativní pocity. Obraz lesa v literárních pramenech však není výhradně negativní. Les je zde pojímán také jako příjemný prostor, je mu přisouzena vlastní estetická hodnota. Ačkoliv většina textů neklade důraz na způsoby hospodářského využívání lesa, les je představen také jako hodnotný pozemkový majetek.

Les je důležitým tématem středověké literatury, ve všech literárních žánrech je zobrazován obdobně, přesto však existují dílčí žánrové rozdíly. Shodné motivy se vyskytují ve všech typech pramenů, různé typy pramenů však kladou důraz na odlišné aspekty lesa a motivy s ním spjaté. Nejdůležitější roli hraje les v rytířských románech a v exemplech, vstup do lesa a návrat z něj zde představují významný kompoziční prvek. Jedním ze zdrojů těchto literárních žánrů je folklórní tradice, negativní obraz lesa tedy není možné přisuzovat pouze

⁴⁰⁸ LUFFER, Jan: *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha, 2014, s. 158 – 167.

⁴⁰⁹ SCHMITT, Jean - Claude: *Svatý chrt. Guinefort, léčitel dětí ze 13. století*. Praha, 2007.

⁴¹⁰ Četné antropologické i folkloristické postřehy problematizují, zda lidé skutečně věří příběhům, které si vyprávějí, či fámám, které šíří. Není jisté, jestli přírodní národy nebo staří Řekové věřili ve své demony a bohy. Důležité je, jakou funkci plnili příběhy, které si o nich vyprávěli. Tento poznatek je možné aplikovat na současnost i minulost a to i ve vztahu k vnímání lesa ve středověku.

tlaku křesťanské ideologie. Les je privilegovaným dějištěm rytířského dobrodružství, liminálním prostorem, ve kterém se odehrávají rytířské zkoušky a střety s nestvůrnými nepřáteli. Dochází zde k chování neodpovídajícímu kurtoázním normám. Les je tak popřením, ale zároveň extenzí dvorského prostoru, je totiž výsadním místem lovu a milostné hry. Oceněna je také estetická hodnota lesa. Exempla zobrazují les nejčastěji jako místo porušení kulturních norem. Les je spojován s temnotou a blouděním, v alegorické rovině představuje symbol pozemského světa. Menší roli zastávají lesy v cestopisech a kronikách. Oba tyto pramenné typy však dokládají velkou pozornost, kterou středověcí lidé lesu věnovali. V cestopisech lesy představují překážku na cestě, hrozí v nich bloudění a loupežné přepadení. Cestopisci si však všímali odlišné druhové skladby cizokrajných lesů a dovedli ocenit i jejich krásu. Fiktivní cestopisy pracují s lesem v symbolické rovině, využívají ho pro zvýraznění rozdílu mezi civilizovanými a necivilizovanými národy. Jednotlivé stromy jsou ve všech typech pramenů hodnoceny vždy pozitivně. Cestopisy a kroniky přinášejí nejvíce dokladů hospodářského využívání lesa a reflektují jeho ekonomickou hodnotu. V kronikách se les objevuje také jako vzácný pozemkový majetek a je zobrazen jako konkrétní geografická lokalita. Důležitý je zde motiv lesa jako hranice. Ve srovnání s rytířskými romány či exemplary je les v kronikách zobrazen poměrně realisticky, přesto však podléhá literární stylizaci. Také v kronikách je les místem popření kulturních norem a symbolem bloudění.

Bakalářská práce se snažila poukázat na to, že komplexní obraz středověkého lesa není možné rekonstruovat pouze s využitím jednoho typu pramenů, ať už se jedná o literární prameny nebo prameny hospodářských dějin. Druhy a podoby lesa ve středověku byly rozdílné a stejně rozličné a mnohvrstevnaté byly i způsoby, jakým byl les vnímán. Přístup k němu byl v různých lesích, různých společenských třídách a různých situacích odlišný. Les tak mohl být dárcem i škůdcem, nebezpečným prostorem stejně jako místem radosti a odpočinku.

Seznam použitých pramenů a literatury

Prameny:

BLÁHOVÁ, Marie – PAVEL, Jakub – ZACHOVÁ, Jana (eds.): *Kroniky doby Karla IV.* Praha, 1987.

ČERNÁ, Alena M. (ed.): *Frantovy práva*. Dostupné z:
<http://vokabular.ujc.cas.cz/module/edicni/edice/fa7d2291-78b8-4335-b0de-33b82fb30055/plny-text/s-apatem/folio/1r> 15. 5. 2015

ČERNÁ, Alena M. (ed.): *Chirurgické lékařství*. Dostupné z:
<http://vokabular.ujc.cas.cz/module/edicni/edice/d122aa8e-be32-4eaf-b274-011cbbd2a01b/plny-text/s-apatem/folio/1v> 15. 5. 2015

ČERNÁ, Alena M. – ZITOVÁ, Anna (eds.): *Smilka Flaška z Pardubic. Sbírká přísloví připsaná Smilovi Flaškovi z Pardubic*. Dostupné z:
<http://vokabular.ujc.cas.cz/module/edicni/edice/6d79cb4b-4ad9-442e-a6a6-130152ac20d2/plny-text/s-apatem/folio/42r> 15. 5. 2015

DAŇHELKA, Jiří (ed.): *Kronika Trojanská*. Praha, 1951.

DAŇHELKA, Jiří – HAVRÁNEK, Bohuslav (eds.): *Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila*. Praha, 1958.

DVOŘÁK, Karel (ed.): *Humanistická etnografie Čech. Johannes Butzbach a jeho Hodoporicon*. Praha, 1975.

DOSTÁL, Josef (ed.): *Cesty do svaté země*. Praha, 1948.

FIALA, Zdeněk (ed.): *Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae*. Praha, 1975.

FRIEDRICH, Gustav (ed.): *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích, XXX*. Praha, 1913.

HAVRÁNEK, Bohuslav – HRABÁK, Josef (eds.): *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. Praha, 1957.

HEŘMANOVSKÝ, František (ed.): *Husitská kronika*. Praha, 1954.

HLAVÁČEK, Ivan et al. (eds.): *Ze zpráv a kronik doby husitské*. Praha, 1981.

HRABÁK, Josef (ed.): *Staročeské satiry*. Praha, 1947.

JAMBOŘOVÁ, Martina (ed.): *Vít Tasovský z Lipoltic: Český překlad sbírky nálezů brněnsko-jihlavských Jana z Gelnhausen, rukopis B*. Dostupné z:
<http://vokabular.ujc.cas.cz/module/edicni/edice/84c3db9a-5d5c-41fc-89a0-6aa580f41c56/plny-text/s-apatem/folio/128r> 15.5.2015

KALOUSEK, Josef (ed.): *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích, XVII*. Praha, 1899.

KALOUSEK, Josef (ed.): *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích, XIX*. Praha, 1901.

- MALEČEK, František (ed.): *Putování ke svatému hrobu*. Praha, 1907.
- MAREČKOVÁ, Dagmar – PETRŮ, Eduard (ed.): *Rytířské srdce majíce. Česká rytířská epika 14. století*. Praha, 1984.
- MATHESIIUS, Bohumil – URBÁNEK, Rudolf (eds.): *Ve službách Jiříka krále. Deníky panoše Jaroslava a Václava Šaška z Bírkova*. Praha, 1940.
- PALACKÝ, František (ed.): *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích, V*. Praha, 1862.
- PAVEL, Jakub (ed.): *Vlastní životopis. Vita Karoli Quarti*. Praha 1979.
- POHANKA, Josef - ZEMEK, Metoděj: *Cronica domus sarensis. Kronika žďárského kláštera*. Praha, 1964.
- PRÁŠEK, Justin V. (ed.): *Marka Pavlova z Benátek Million*. Praha, 1902.
- PRUSÍK, František X. (ed.): *Kronika o Rohovém Sayfridovi*. Praha, 1891.
- SVOBODOVÁ, Andrea (ed.): *Ezopovy bajky*. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/module/edicni/edice/8688926f-9106-4a70-9440-673779415d07/plny-text/s-aparatem/folio/15v> 15.5.2015
- ŠIMEČEK, František (ed.): *Cestopis t. zv. Mandevilla. Český překlad pořizený Vavřincem z Březové*. Praha, 1911, s. 42.
- ŠIMEK, Štěpán (ed.): *Prozaická povídka o Alexandru Velikém*. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/module/edicni/edice/e776d714-0d0a-475a-962f-fc9f8ccac846/plny-text/s-aparatem/folio/28r> 15.5.2015
- ŠIMEK, František – ŠVÁB, Miloslav (eds.): *Příběhy římské: (staročeská Gesta Romanorum)*. Praha, 1967.
- VAJDLOVÁ, Miroslava (ed.): *Martin Kabátník. Cesta z Čech do Jeruzaléma a do Egypta roku 1491 – 1492*. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/module/edicni/edice/84c3db9a-5d5c-41fc-89a0-6aa580f41c56/plny-text/s-aparatem/folio/128r> 15.5.2015
- VILÍKOVSKÝ, Jan. *Próza z doby Karla IV*. Praha, 1948.
- TETZEL, Gabriel: *Cestovní deník Lva z Rožmitálu a na Blatné 1465 – 1467*. Olomouc, 2003.
- TICHÁ, Zdeňka (ed.): *Tristram a Izalda*. Praha, 1980.
- TOBOLKA, Zdeněk V. (ed.): *M. Pavla Židka Správozna*. Praha, 1908.
- ZÍBRT, Čeněk (ed.): *Vavřince z Březové Snář velmi pěkný*. Praha, 1908.

Literatura:

- ALLMANN, Joachim: *Der Wald in der frühen Neuzeit. Eine mentalitäts- und sozialgeschichtliche Untersuchung am Beispiel des Pfälzer Raumes 1500 – 1800*. Berlin, 1989.
- BECHMANN, Roland: *Trees and Man. The Forest in the Middle Ages*. New York, 1990.
- BARTUŠEK, Antonín - ZEMEK, Metoděj: *Dějiny Žďáru nad Sázavou I., 1252 – 1617*. Havlíčkův Brod, 1956.
- BLÁHOVÁ, Marie: Hladomor v Čechách roku 1282 a jeho reflexe v české středověké historiografii. In: *Ponížení a odstrčení : města versus katastrofy. Sborník příspěvků z 8. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy, konaného ve dnech 2. a 3. října 1990 a 13. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy ve dnech 3. a 4. října 1995*. Praha, 1998. s. 161 – 170.
- BLÁHOVÁ, Marie: „Tunc cecidit per eos pars maxima silve funditus ex terra“ (Vztah člověka k lesu v českých pramenech přemyslovského období). In: *Vývoj životního prostředí v podmínkách jižní Moravy. XXI. Mikulovské sympozium 23. - 24. října 1991*. Brno, 1992. s. 149 – 156.
- BUDIL, Ivo: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*, Praha, 2003.
- BURKE, Peter: *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha 2005.
- BUŽEKOVÁ, Tatjana: Rarášok a zmok jako kultúrne reprezentácie alebo Prečo prežitky prežívajú? In: *Národopisná revue* 19, č. 4, (2009). s. 240 – 250.
- ČERNÝ, Václav: *Staročeská milostná lyrika a další studie ze staré české literatury*. Praha, 1999.
- DVOŘÁK, Karel: *Nejstarší české pohádky*. Praha, 2011.
- DVOŘÁK, Karel: *Soupis staročeských exempel. Index exemplorum paleobohemicorum*. Praha, 1978.
- EDER, Klaus: *The social construction of nature: a sociology of ecological enlightenment*. London, 1996.
- FLAJŠHANS, Václav: *Česká přísloví I.*, Praha, 1912.
- FRAZER, James George: *Zlatá ratolest: magie, mýty, náboženství*. Praha, 1994.
- HADRAVOVÁ, Alena (ed.): *Kniha dvacatera umění mistra Pavla Židka. Část přírodovědná*. Praha, 2008.
- HEIMANN, Heinz-Dieter: Der Wald in der städtischen Kulturentfaltung und Landschaftswahrnehmung. Zur Problematik des Kulturellen Naturverhältnisses als Teil einer Umwelt- und Gesellschaftsgeschichte des Mittelalters und der frühen Neuzeit. In: SPEER, Andrea – ZIMMERMANN, Albert (eds.): *Mensch und Natur im Mittelalter. Halbbd.2*. Berlin, New York, 1991. S. 866 – 881.
- HORSKÝ, Jan – HRONÍKOVÁ, Linda – STELLA, Marco (eds.): *Natura et cultura I. Antropologická bádání mezi empirií a interpretací*. Praha, 2014.

- HOŠNA, Jiří: Krajina v dílech autorů české středověké literatury. In: *Tvář naší země. Krajiny domova. Umělecké reflexe krajiny*. Praha, 2001. s. 6 – 10
- HUBINGER, Václav. Svět za ohradou. In: *Český lid*, č. 78, 1991. s. 1 – 12.
- HUIZINGA, Johan: *Homo ludens. O původu kultury ve hře*. Praha, 1971.
- HUIZINGA, Johan: *Podzim středověku*. Praha, Litomyšl, 2010.
- HUSA, Václav: Uhlířské tovaryšstvo na Kutnohorsku ve 14. až 16. století. In: *Středočeský sborník historický*. Praha, 1957. s. 7 – 76.
- CHARVÁTOVÁ, Kateřina: Cisterciácký řád ve středověkých Čechách. Příchod, struktura, některé aspekty vývoje. In: DOBOSZ, Józef (ed.): *Kościół w monarchiach Przemysławów i Piastów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 21-24 września 2006 roku*. Poznań, 2009. s. 231 – 250.
- KLIMEK, Tomáš: *Krajiny českého středověku*. Praha, 2014.
- KOMÁREK, Stanislav: *Lidská přirozenost. Od Charlese Darwina po Ireneu Eibla-Eibesfeldta*. Praha, 1998.
- KUBÍNOVÁ, Kateřina: Est tibi bestia aneb co můžete podle středověkých autorů potkat v českých hvozdech. In: *Evropa a Čechy na konci středověku: sborník příspěvků věnovaných Františku Šmahelovi*. Praha, 2004. s. 383 – 394.
- KUBŮ, František: Chebský lesní řád z roku 1379. In: *Historia docet. Sborník prací k počtům šedesátých narozenin prof. PhDr. Ivana Hlaváčka, Csc.* Praha, 1992. s. 209 – 221.
- LEERSEN, Joep: Wilderness, Wilderness, and Ireland: Medieval and Early-Modern Pattern in the Demarcation of Civility. In: *Journal of the History of Ideas*. Vol. 56, No. 1 (1955). s. 25 – 39.
- LE GOFF, Jacques: *Hledání středověku. Rozhovor s Janem Mauricem de Montremy*. Praha, 2005
- LE GOFF, Jacques: *Kultura středověké Evropy*. Praha, 2005.
- LE GOFF, Jacques: *Středověká imaginace*. Praha, 1998.
- LORD, Albert B.: *The Singer of Tales*. Cambridge, 2000.
- LUFFER, Jan: *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha, 2014.
- MACEK, Josef: *Jagellonský věk I. Hospodářská základna a královská moc*. Praha, 1992.
- MACEK, Josef: *Jagellonský věk v českých zemích (1471 – 1526). Díl II. Šlechta*. Praha, 1994.
- MACEK, J.: Vnímání přírodních krás v českých zemích pozdního středověku. In: *Český časopis historický*, č. 2, (1997) s. 289 – 314.
- MALINIÁK, Pavol. *Lesy v dejinách Zvolenskej stolice: lesné remeslá v kultúre a zamestnaní obyvateľstva v stredoveku a ranom novoveku*. Banská Bystrica, 2011.

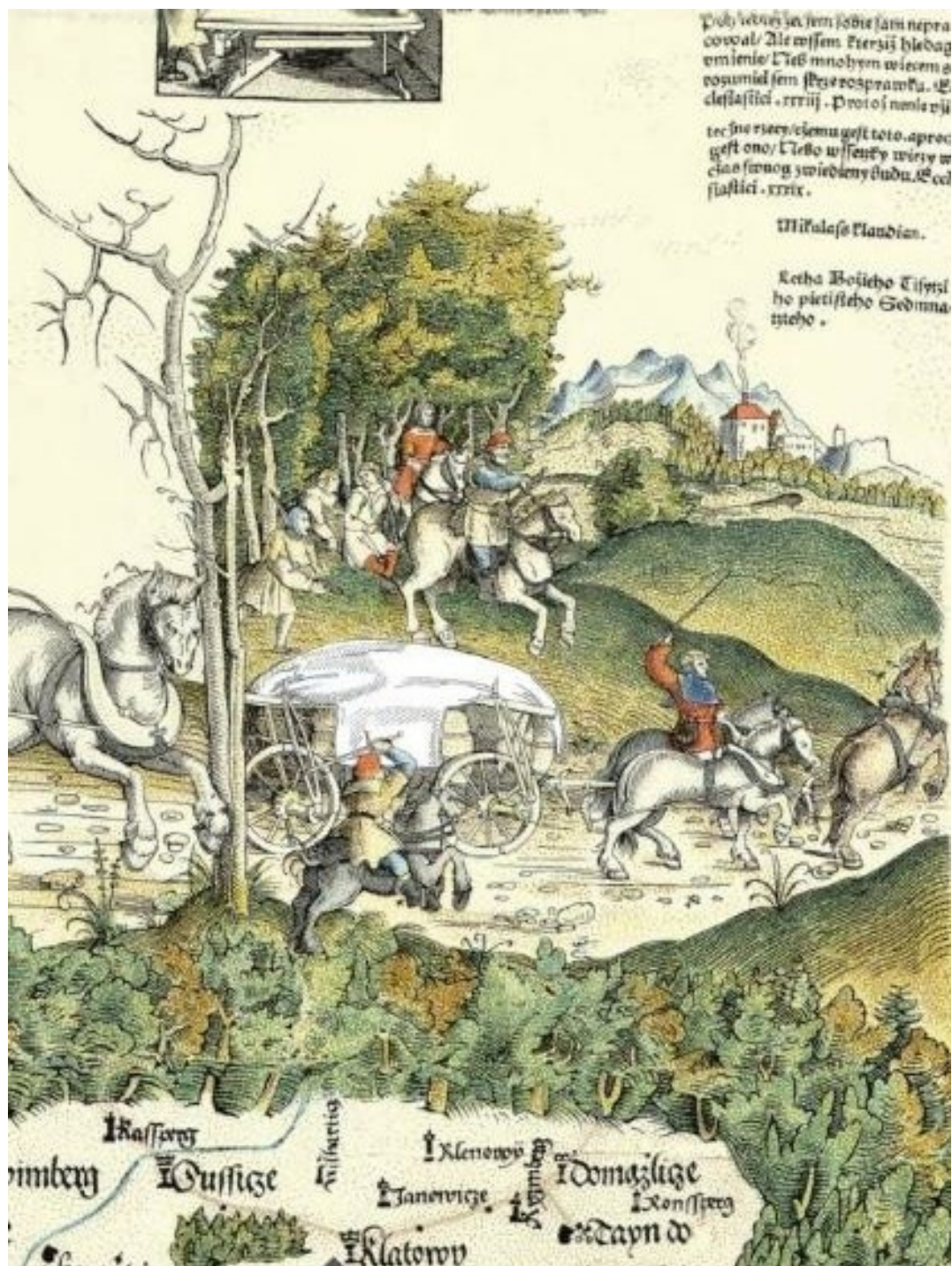
- MALÝ, Tomáš – SUCHÁNEK, Pavel: *Obrazy očiště: studie o barokní imaginaci*. Brno, 2013.
- MAUR, Eduard: Kult hor v českém národním mýtu. In: FROLEC, Ivo: *Literární mystifikace, etnické mýty a jejich úloha při formování národního vědomí*. Uherské Hradiště, 2001. s. 101 – 110.
- MAUR, Eduard.: Pustnutí vsí na Plzeňsku za pozdně středověké agrární deprese. In: MUŠKOVÁ, Eva. – STOČES, Jiří (eds): *Tenkrát na západě (Čech). Kapitoly z dějin kultury a každodennosti Plzně a plzeňského kraje*. Plzeň, 2013. s. 49 – 66.
- MORAVĚ, Bedřich: Uhlíři v českých lesích. Studie národopisná. In: *Český lid. Sborník věnovaný studiu lidu českého v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku. VII.* Praha, 1898. s. 14 – 18.
- NEJEDLÝ, Martin: *Fortuny kolo vrtkavé. Lásky, moc a společnost ve středověku*. Praha, 2003
- NEJEDLÝ, Martin: „Tak jaký přídomek mu vymyslíme?“ Středověcí vládci v osidlech kronikářovy moci. In: *Mediaevalia historica Bohemica*, 16/2. Praha, 2013. s. 25 – 72.
- NEJEDLÝ, Martin: *Středověký mýtus o Meluzíně a rodová pověst Lucemburků*. Praha, 2014
- NEJEDLÝ, Vratislav: K dobovému smyslu jihočeských zelených světnic. In: *Umění. Časopis Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky*, 41, č. 3 – 4, (1993). s. 206 – 209.
- NĚMEC, Igor (ed.): *Slova a dějiny*. Praha, 1980
- NĚMEC, Igor (ed.): *Dědictví řeči*. Praha, 1986
- NĚMEC, Igor: Vztah k přírodě ve světle středověké slovní zásoby. In: *Slavia: časopis pro slovanskou filologii* 62, č. 3, (1993) s. 241 – 247
- NOŽIČKA, Josef: *Přehled vývoje našich lesů*. Praha, 1957.
- PETRŮ, Eduard: *Vývoj českého exempla v době předhusitské*. Praha, 1996.
- RÖSENER, Werner: *Der Wald als Wirtschaftsfaktor und Konfliktfeld in der Gesellschaft des Hoch- und Spätmittelalters*. In: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, Heft I, 55.(2007). S. 14 – 31.
- SAUNDERS, Corrine J.: *The Forest of Medieval Romance: Avernus, Brociliande, Avernus*. Cambridge, 1993.
- SCHMITT, Jean-Claude: *Svatý chrt. Guinefort, léčitel dětí ze 13. století*. Praha, 2007.
- SIROVÁTKA, Oldřich – ŠRÁMKOVÁ, Marie: *Devětkrát les, třikrát ves: Lidové pověsti z Hané*. Ostrava, 1982.
- SIMONIDES, Dorota: Středověké exemplum a současný folklor. In: *Národopisná revue* 19, č. 4 (2009), s. 250 – 260.
- SMETÁNKA, Zdeněk: *Legenda o Ostojoji. Archeologie obyčejného života*. Praha, 2004.
- STORCHOVÁ, Lucie (ed.): *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha, 2014.

- ŠMAHEL, František: *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*. Praha, 2012.
- TILLE, Václav: Lidové povídky o panovníkovi povoláném od železného stolu. In: *Český lid*. Roč. 1, čís. 3 (1892). s. 233 – 237.
- ULRYCHOVÁ, Marta: Démonologické pověsti ze severní části Královského hvozdu/Waldhwozdu. In: *Národopisná revue*, 22, č. 4, (2012). s. 246 – 258.
- VILÍKOVSKÝ, Jan: *Písemnictví českého středověku*. Praha, 1948.
- WINTER, Zikmund: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století*. Praha, 1906.
- WOITSCH, Jiří: Les živitel, člověk strašpytel. Strach z lesa ve středověku a raném novověku. In: *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue*. 28, č. 11, (2006). s. 30 – 33.
- WOITSCH, Jiří: Člověk a les v dějinách. Ambiciózní teorie versus realita. In: STORCHOVÁ, Lucie: *Conditio humana – konstanta či historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*. Praha, 2007. s. 173 – 186.
- WOITSCH, Jiří: *K hospodářskému využití lesa v raném novověku. „Lesní řemesla“ v 17. a 18. století*. Disertační práce. Univerzita Karlova v Praze. Praha, 2009.
- WOITSCH, Jiří: Dějiny lesa a lesnictví: variabilita přístupů a současné hlavní badatelské směry. In: *Hospodářské dějiny. = Economic history*. Praha, č. 2, (2010), s. 199 – 226.
- ZÍBRT, Čeněk: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*. Praha, 1995.

Seznam příloh

Obr. 1	Klaudyánova mapa
Obr. 2	Dalimilova kronika
Obr. 3	Štvanice
Obr. 4	Souboj s drakem
Obr. 5	Milíř
Obr. 6	Adlerturm – zelená světnice
Obr. 7	Blatná - zelená světnice

Přílohy

Obr. č. 1.

Klaudyánova mapa – Scéna lesního přepadení, typická pro Čechy pozdního středověku, je na Klaudyánově mapě vyobrazena jako příznačný rys země.

Dostupné z: <http://www.staremapy.cz/antos/zoomify/klaudyan.html> 15.5.2015

Obr. č. 2.

Kronika tak řečeného Dalimila – fragment latinského překladu, XII.E.17; Národní knihovna České republiky; Praha; Česko

Dalimilova kronika – Svatý Václav nosí dřevo vdovám a sirotkům. Za zmínku stojí pahýly po osekáných větvích a absence jehličnatých stromů.

Dostupné z:

http://www.manuscriptorium.com/apps/main/index.php?request=show_tei_digidoc&virtum=0&client=15.5.2015

Obr. č. 3.

Sumovní kronika velmi pěkná, 54.K.11790; Národní knihovna České republiky; Praha; Česko
Štvanice – Lov jako iniciační moment děje. V Kronice o Rohovém Sayfrídovi, stejně jako
v ostatních rytířských románech, představuje les území, ve kterém se odehraje rytířské
dobrodružství. Na skále v pozadí princezna čekající na záchranu.

Dostupné z:

http://www.manuscriptorium.com/apps/main/index.php?request=show_tei_digidoc&virtnum=0&client=15.5.2015

Bě mu připověděl roffeho nechati /
 Aby měl dvě Neděle čím dělati.
 Tedy miněl Kovař je se ho zbaví /
 A ten hrozný Drak hnedky ho vďaví.

I Tuto Sayffryd přišel k gedné Lipě /
 pod níž veliký Drak ležel / a když se
 naň oboril / on ho přemohl
 a zabil.

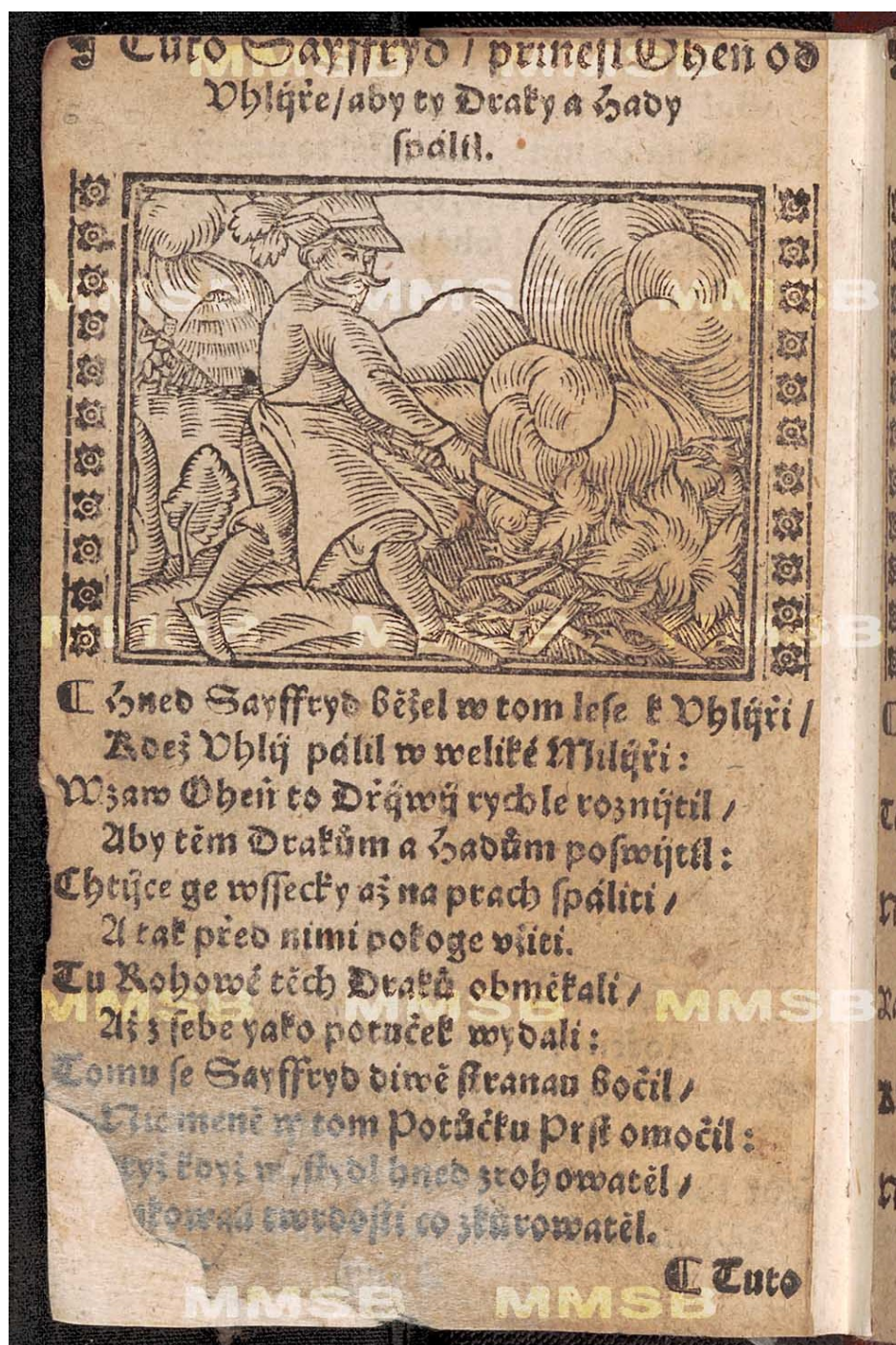
I Sayffryd počal k té Lipě pospíchati /
 Tu se s tím Drakem musyl potýkati:
 Vstal mace tak své síly s něho dosti /
 Přemohl a zabil ho v zúřivosti.
 In si od nich Mažáre /
 hned na svého Kovaře:
 MMSB MMSB

Obr. č. 4.

Sumovní kronika velmi pěkná ,54.K.11790; Národní knihovna České republiky; Praha; Česko
Souboj s drakem – Les jako místo souboje s drakem.

Dostupné z:

http://www.manuscriptorium.com/apps/main/index.php?request=show_tei_digidoc&virtum=0&client=15.5.2015

Obr. č. 5.

Sumovní kronika velmi pěkná, 54.K.11790; Národní knihovna České republiky; Praha; Česko
Milř – Sayfrid pálí přemožené draky. Na pozadí vzácné vyobrazení uhlře pálícího milř.

Dostupné z:

http://www.manuscriptorium.com/apps/main/index.php?request=show_tei_digidoc&virtum=0&client=15. 5. 2015

Obr. č. 6.

Adlerturm – zelená světice – Les jako místo dvorských slavností, odpočinku, zábavy a milostné hry. Dvořané se zdobí květinovými věnci a hodují pod širým nebem. V pozadí studánka.

Dostupné z: <https://www.flickr.com/photos/28433765@N07/8635187980/in/photostream/> 15. 5. 2015

Obr. č. 7.

Blatná – zelená světlice - Lovecká scéna ze zelené světlice, kterou dal Lev z Rožmitálu zhotovit na Blatné.

Dostupné z: <http://www.zamek-blatna.cz/zamek-blatna-rozsirena.php> 15. 5. 2015